

dels edetans hi degué haver nombroses subdivisions de tribus agreujades per l'isolament geogràfic; i, en realitat, el territori de Calaceit té aquest caràcter.

La proximitat i la comunicació dels territoris dels edetans de l'alta província de Terol i dels celtibers del Jiloca, podrien donar l'explicació de la base comú que semblen tenir les dues cultures de Calaceit i Numància. El grup de La Zaida, allunyat d'aquesta base comú, es desenrotllà lliurement i més d'acord amb el grup ilergeta (Sidamunt), del qual, geogràficament, està més pròxim i amb el qual té les comunicacions més obertes. L'isolament del grup de Calaceit per una banda, i per l'altra la prolongació, fins bastant més tard, de la cultura de Numància, ja a l'extrem del grup celtiber, del qual no coneixem les seves varietats de més al Sur, expliquen que Numància arribés molt més lluny en l'evolució local que el grup de Calaceit, amb tot i procedir, probablement, d'una base comú. — P. BOSCH GIMPERA.

L'estat actual de la investigació de la cultura ibèrica

ELS GRUPS REGIONALS DE LA CULTURA IBÈRICA I LES CULTURES VEÏNES

El coneixement de la cultura ibèrica ha fet notables progressos en els últims anys. No sols s'han multiplicat les troballes, sinó que aquestes han estat de tal naturalesa, que plantegen sobre bases fermes la qüestió de la cronologia i de la sistematització de l'estat actual del problema.

Un altre fet curiós s'ha produït: la investigació arqueològica feta independentment de l'estudi dels textos històrics ha vingut a parar a resultats que coincideixen, en llurs línies generals, amb els que s'obtenen de l'estudi de les fonts literàries, ço que fa més segurs encara els punts de coincidència d'ambdós mètodes, punts que cal considerar com a cosa fermament adquirida.

Ja en 1915 semblava cosa certa que era possible agrupar les troballes ibèriques, abans que tot d'una manera geogràfica (1), descobrint-se així evolucions locals de l'art ibèric i possibles relacions de unes amb altres. La base per a aquesta agrupació la donava la pintura de la ceràmica. Avui cal incorporar decididament també els altres materials a cada un dels grups obtinguts mitjançant la ceràmica.

Ja llavors es començaven de precisar les dates extremes de cada evolució local en fixar l'atenció en la presència de ceràmica grega en relació amb les estacions ibèriques, i, per altra part, en l'aparició de la ceràmica ibèrica en les diferents capes d'Empúries. Sobretot amb aquest últim fet s'adquiria un element ferm de comparació i un marc on poder enquadrar l'evolució ibèrica.

El mètode, essent encertat, ha donat resultats fecunds i permet besllumenar el camí per a arribar a la solució dels diferents problemes relacionats amb la cultura ibèrica.

Les recents troballes (2) han augmentat el material, i confirmat l'existència de les regions establertes abans (vegi's el mapa de la fig. 516) ço és: a) Andalusia; b) el SE.; c) la costa de València i Catalunya amb la del S. de França; d) l'Ebre; e) el centre d'Espanya). També han precisat les relacions de les unes amb les altres i aclarit l'existència d'un nou grup a Portugal. En la cronologia, amb les investigacions del Santuari de Despeñaperros i de la necròpolis de Galera, per En Cabré en ço que es refereix a Andalusia, i amb les de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS per a l'Ebre i per a Catalunya, la cronologia establerta en 1915, que es basava sobretot en les capes d'Empúries i que està d'acord amb lo que s'obté en les estacions franceses, s'ha comprovat del tot com a certa, i, demés, degut això, principalment, a l'estudi dels poblats de l'Ebre per l'INSTITUT, l'evolució de la cultura ibèrica del segle V fins a la romanització resulta ben visible i permet intentar una nova subdivisió cronològica, en períodes, principalment per a l'Ebre i Catalunya, però en part també per als altres territoris.

Altrament, la distinció essencial que en 1915 es començava de precisar entre la cultura ibèrica de la costa i la que cal considerar cèltica de l'interior abans del desenrotllament, a Castella, de la cultura ibèrica de Numància (3), és avui quelcom definitivament establert (4), i el problema cro-

(1) BOSCH: *El problema de la ceràmica ibèrica* (Memorias de la Comisión de Investigaciones paleontológicas y prehistóricas, Madrid, 1915).

(2) Vegi's la Bibliografia, fins a 1920, a BOSCH: *La Arqueología pre-romana hispánica* (apèndix a la traducció de *Hispania* de Schulten, Barcelona, «La Académica», 1920), i a BOSCH: *Prehistòria Catalana* (*Enciclop. Catalana*, Barcelona, 1919).

(3) Vegi's l'esmentat treball sobre la ceràmica ibèrica i les nostres recensions de treballs del Marquès de Cerralbo, Déchelette i Sandars a l'ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (*Crònica*) V, 1913-14, pàgs. 940, 942 i 943, respectivament.

(4) BOSCH: *Los celtas y la civilización cèltica en la península ibèrica* (en premsa al *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, número del IV trimestre de 1921).

nològic dels començos de la civilització numantina s'aclareix en el sentit de no poder passar del segle III, resultant més antiga la cultura ibèrica a mesura que ens acostem a la costa.

Així s'ha vingut a parar a resultats semblants als de l'estudi dels textos del Prof. Schulten (1), el qual trobava la distinció entre els ibers de la costa i els celtes de l'interior a les fonts

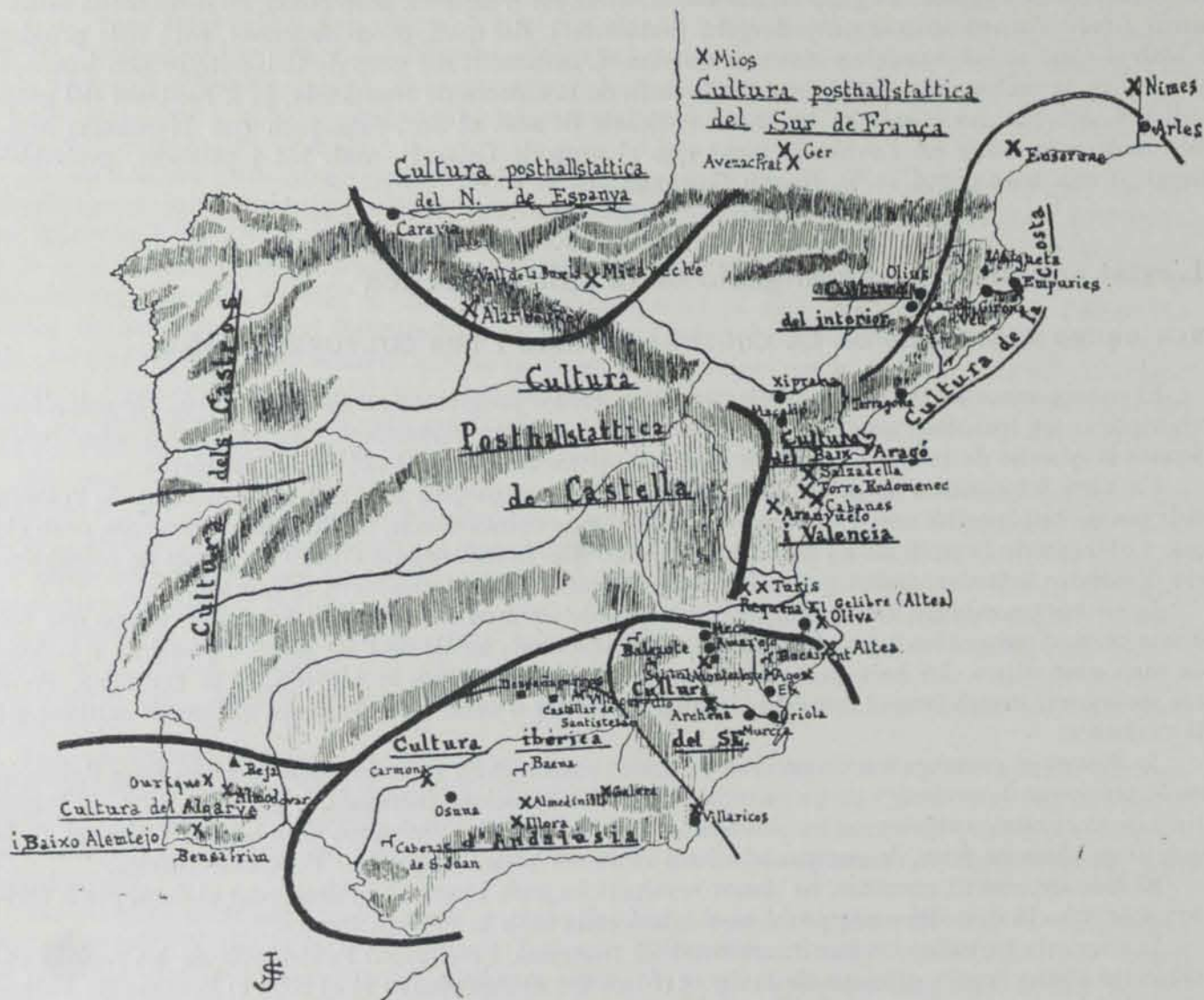

Fig. 516. — Els grups de la cultura ibèrica i les civilitzacions veïnes del segle V al III

dels segles VI-III, i l'existència de tribus ibèriques, també a l'interior, des del III, deduït de tot això un moviment dels ibers vers l'interior que els féu amos de tota la península, la qual sols llavors pogué anomenar-se, amb raó, Ibèria.

LA CULTURA DEL SE. I D'ANDALUSIA

Dels diferents grups regionals de la cultura ibèrica, cada volta resulta més clar que els més florents són els del SE. i el d'Andalusia. Es va ja precisant una delimitació geogràfica d'ambdós i del grup del SE. respecte als seus veïns del N., així com les relacions i diferències dels grups del SE. i d'Andalusia.

La delimitació i relacions de les cultures del SE. i d'Andalusia. — EL GRUP DEL SE. — La cultura del SE. (vegi's el mapa de la fig. 516) típica, pel N. no sembla passar més amunt

(1) SCHULTEN: *Numantia, Ergebniss der Ausgrabungen. I. Die Keltiberer und ihre Kriege mit Rom* (Munich, Bruckmann 1914), sobre tot la seva part primera (recensió, amb resum i reproducció dels mapes, a l'ANUARI 1913-14, pàgs. 949 i següents). — SCHULTEN: *Hispania* (Pauly-Wissowa *Realencyclopädie*, i traducció castellana: Barcelona, «La Acadèmica», 1920). — Vegi's també altres treballs de SCHULTEN, en premsa, sobre el Periple conservat a la Ora Marítima d'Avienus i sobre Tartessos.

de les serres que separen la plana de València de la plana d'Alacant, a l'extrem de les quals serres es troba Dènia, el lloc de l'antiga colònia grega d'Hemeriscopion. A la banda d'aqueixes serres que mira cap a Alacant es troben els llocs de les cèlebres troballes dels lleons i esfinxs de Bocairant i Agost, així com la ceràmica amb els ocells, tan freqüents a Elx, però no semblen passar a la plana de València, des d'on comença la regió que arriba fins al S. de França i que, malgrat estar fortament influïda per la cultura del SE., és molt més pobra i sembla quelcom a part. Un problema interessant, emperò és el de la regió muntanyosa intermitja entre les províncies de València i d'Alacant, que al començament en general, va més amb València que amb Alacant (1).

Els límits de la cultura del SE. en direcció al centre d'Espanya, ço és, vers la Manxa i les serres de la província de Cuenca, són difícils encara de precisar: el cert és que ben amunt de la província d'Albacete es troba encara un dels nuclis més importants d'aquesta civilització (Balazote i Salobral: llocs de troballa de la *bicha* i de les esfinxs, Montealegre amb el Cerro de los Santos i el Llano de la Consolación, etc.). Pel S., així que es penetra a la regió dependent del sistema de muntanyes de Sierra Nevada, ço és, en deixar la conca del Segura i entrar a la del Almazora, a la província d'Almeria, s'acaba la cultura del SE. i comença la d'Andalusia; aquest és el cas de Villaricos, que, malgrat una troballa de ceràmica amb la decoració d'ocells d'Elx, entra de ple en la cultura d'Andalusia.

ANDALUSIA. — Aquesta (vegi's el mapa de la fig. 516) sembla començar en el nus de muntanyes de l'alta conca del Guadalquivir, ja en la part tocant a l'alta conca del Segura (Castellar de Santisteban); el límit N. segueix la Sierra Morena, però les estacions conegudes són per ara sempre al vessant de la conca del Guadalquivir (el santuari de Despeñaperros, a Santa Elena). Tota la conca del Guadalquivir està de ple dintre de la cultura ibèrica andalusa (Osuna, Carmona); però el límit vers el NW., ço és, cap a la part occidental de Sierra Morena (monts de Còrdova, de Huelva i del Algarve), és encara impossible de precisar. Tant sols es pot dir que una importació o influència dels tipus andalusos sembla haver tingut lloc activament a Portugal (2) (troballes de Faro a l'Algarve i de la necròpolis d'Alcacer do Sal i dels castros de Santa Olalla i altres), malgrat ja des de l'Algarve trobem civilitzacions diferents no ibèriques.

RELACIONS I DIFERÈNCIES DEL SE. I ANDALUSIA. — D'ambdues cultures, la del SE. i la d'Andalusia, indubtablement la primera és la que assolí un nivell més alt, com ho mostren la major perfecció i varietat de tipus de les escultures en pedra i en bronze, i la major varietat i riquesa dels motius de la ceràmica. Això queda clar comparant les escultures en pedra del SE., ço és, la Dama d'Elx, les figures del Cerro de los Santos, el guerrer d'Elx, les esfinxs del Salobral i d'Agost, les *bichas* i lleons de Balazote i Bocairant, amb les d'Andalusia; per exemple relleus d'Osuna, els lleons de Baena, l'esfinx de Villacarrillo, etc. També ens mostren un art més avançat les figuretes del possible Santuari de Sant Antoni el Pobre a Múrcia que les dels santuaris andalusos de Despeñaperros i Castellar de Santisteban. En ço que fa referència a la ceràmica, mentre a Andalusia domina exclusivament la decoració geomètrica, al SE. hi ha la gran riquesa de motius animals (els ocells i els *carnassiers* d'Elx i Arxena), vegetals (fulles d'eura, estilitzacions de flors i de palmetes) o geomètrics (espirals i altres motius, sovint combinats amb els motius florals), entre els quals les línies ondulades i els cercles concèntrics (que a Andalusia constitueixen l'element típic i quasi únic) apenes si tenen importància.

Aquestes relacions, i al mateix temps diferències, de les quals ressalta la superioritat del grup del SE., potser també es reflectiren en l'arquitectura, que, malgrat conèixer-se encara molt malament al SE., ofereix ja una gran abundància de restes monumentals, sobretot capitells, que no sembla existir en tan gran proporció a Andalusia, on les restes d'arquitectura decorada d'Osuna són quelcom més pobre.

POSSIBLES SUB-GRUPS AL SE. — Dintre del grup del SE., qui sap si també caldrà establir una certa diferència entre la part més propera a la costa (d'Elx a Arxena, o sigui ço que hi ha més al S. i E. de les Serres de Salines, de la Pila, de les Cabres i de Tarbella) i la de més a l'interior, que es comunica geogràficament amb la Manxa i la part S. del massís ibèric (el grup del Cerro de los Santos, Meca, etc.) La diferència ressalta sobretot en la ceràmica, en la qual es nota l'abundància dels motius animals a Elx i Arxena, que es combinen amb molta elegància amb les estilitzacions vegetals i les espirals, contra l'exclusivitat dels motius geomètrics i vegetals en certa manera menys elegants i desenrotllats amb certa independència del grup interior; però fins en

(1) Vegi's lo dit en altre lloc d'aquesta Crònica, pàg. 624 i seg.

(2) Vegi's Bosch: *Celtes*.

l'escultura cal establir una primàcia de perfecció a favor de la Dama d'Elx, l'estàtua de guerrer d'Elx, les esfinxs d'Agost i els bronzes de Múrcia, sobre les figures del Cerro de los Santos, la *bicha* de Balazote i els pocs bronzes que del mateix Cerro es coneixen, i que ja s'assemblen molt als d'Andalusia.

Les noves troballes del SE. — El coneixement del material ha augmentat molt en els últims anys.

EL CERRO DE LOS SANTOS I LA NECRÒPOLIS DE MONTEALEGRE I MECA. — El Sr. Zuazo i Palacios ha estudiat novament les escultures del Cerro de los Santos tractant de provar l'autenticitat d'algunes de les considerades com a falses, i sobretot comprovant que algunes de les englobades amb les del Cerro procedeixen del Llano de la Consolación, que sembla que tingué un santuari semblant.

El Sr. Zuazo també ha explorat una necròpolis a Montealegre, prop dels santuaris esmentats, sense que quedi clara la manera d'ésser dels sepulcres, i en la qual sembla que en tragué diverses urnes, que contenen ossos cremats, tapades amb plats de terrissa i amb senzilles vies pintades. També d'aquests sepulcres són uns trossos de falcata (1).

Per altra part ha estudiat novament l'estació de Meca (2), encara que sense grans novetats.

EL SANTUARI DE SAN ANTONI EL POBRE. — Al material vell del grup pròxim a la costa, s'hi afegeix avui una quantitat de bronzes, adquirida pel Museu de Barcelona (3), procedents d'antigues excavacions fetes prop de l'ermita de San Antonio el Pobre, a El Palmar, prop de la ciutat de Múrcia, però que han restat desconegudes. Poca cosa és el que s'ha pogut saber de les circumstàncies de la troballa: solament que foren trobats junts tots els bronzes, ço que fa suposar l'existència d'un santuari; de qual cosa en dóna també la impressió la naturalesa de les representacions, anàlogues a les dels santuaris andalusos.

Els bronzes representen guerrers a cavall amb curiosos detalls d'armament tals com falcates, esperons, elms, etc.; una bella estatueta de guerrer amb casc, de factura molt correcta; diverses figures femenines amb mantells i ornaments, del tipus de les figures del Cerro de los Santos i de la Dama d'Elx (una fins amb un vas a les mans, que s'avancen en actitud d'ofrena); diverses figures masculines, una d'elles itifàlica, una estatueta de dona nua, de cos i de formes molt correctes; una mà que degué pertànyer a una estàtua de regulars dimensions i d'una finura d'execució extraordinària, etc.

L'art representat pels bronzes murcians és, en general, el mateix dels andalusos; però en alguns casos ens atreviríem a suposar-lo més perfecte i de més sentit d'observació de les formes naturals, així com de major finura d'execució.

LA SERRETA D'ALCOY. — Una important contribució a la cultura del Sud-Est, que permet observar com dura fins al segle III a les serres entre les províncies d'Alacant i de València, és l'estació de La Serreta d'Alcoy, on amb ceràmica hel·lenística en sortí d'ibèrica amb espirals, motius florals i un genet i una inscripció ibèrica en una placa de plom (4).

Les noves troballes d'Andalusia. — Les noves contribucions de la cultura d'Andalusia han estat també importants, abans que tot en ço que fa referència a la plàstica en pedra. A Villacarrillo (Jaén) s'ha trobat una nova esfinx del tipus conegut de les d'Agost (5). Noves figures de lleons del tipus de Baena han sigut trobades prop de Còrdova (6). A Alcalà la Real (Còrdova) ha sortit un relleu malauradament incomplet (7), representant un home de perfil aguantant una cosa que s'ha interpretat com una espiga, essent notable el marcat gust grec arcaic d'aquest relleu.

ELS SANTUARIS. — Altres troballes interessantíssimes són las dels santuaris de Castellar de Santisteban i Despeñaperros. El material del primer, la major part del qual, ço és tot el que pos-

(1) J. ZUAZO: *La villa de Montealegre y su Cerro de los Santos* (Madrid, Hijos de Gómez Fuentenebro, 1915), pàgs. 30 i següents i lám. I.

(2) J. ZUAZO: *Contribución al estudio de las ciudades ibéricas. Meca* (Madrid, 1916).

(3) BOSCH: *Un possible santuari ibèric a Sant Antoni el Pobre*, en aquesta *Crònica* més endavant.

(4) R. VICEDO: *Historia de Alcoy y su región (Archivo Alcoyano, 1920)*. (Publicat apart, Alcoy, Imprenta El Serpis, 1920-1922). Vegi's també, en altre lloc d'aquesta *Crònica*, ço que es diu de La Serreta (pàg. 628).

(5) MÉLIDA: *Museo Arqueológico Nacional. Adquisiciones en 1916*. (Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1912), lám. I, n.º 3.

(6) Devem la notícia a D. Josep de la Torre, Director del Museu de Còrdova, per mitjà del seu germà el professor de la Universitat de Barcelona D. Antoni de la Torre.

(7) E. ROMERO DE TORRES, a la pàg. 464, amb gravat, del *Boletín de la Real Academia de la Historia*, LXVII, Madrid, 1915.

seia el Sr. Cabré, ha entrat al Museu de Barcelona, ha sigut publicat adequadament per M. Raymond Lantier amb el concurs del Sr. Cabré (1).

Del Santuari de Despeñaperros, conegut tan sols per qualques troballes de bronzes fetes per pagesos i donades a conèixer per Mr. Horace Sandars, la Junta Superior d'Excavacions i Antiguitats n'ha emprès l'excavació metòdica, confiant-la als Srs. Joan Cabré i Ignasi Calvo (2).

Del primer santuari, ço és de Castellar, malauradament, no es coneixen les circumstàncies de les troballes dels objectes, per haver sigut explorat per la gent del país amb el sol objectiu de cercar tresors. Sols sembla clar que els objectes apareixien en desordre prop d'una cova, que devia ésser el lloc de culte.

En canvi, a Despeñaperros, sembla que el santuari no fou cap cova, sinó un edifici, del qual es trobaren qualques restes, que acusen una primitiva construcció, i més tard, aprofitant els materials d'aquesta, una reconstrucció. Les conclusions que això pugui aportar a la cronologia dels ex-vots trobats, en general, fora de l'edifici en qüestió i en grans escurials, no sembla cosa clara. A la part alta de la muntanya, en la qual es troba el santuari, hi sortiren restes d'habitacions, de planta rectangular, i de muralla, que semblava defensar-les. Diuen els excavadors que no hi sortí gens de ceràmica, que sembla molt escassa a tot el santuari, la qual cosa contrasta amb Castellar de Santisteban, d'on procedeixen bells vasos ibèrics pintats amb les decoracions geomètriques habituals d'Andalusia.

En canvi, en les habitacions de Despeñaperros de les quals tractem, aparegueren nombrosos restes de tres peus que es suposa que sostindrien gresols per a fondre els ex-vots; gresols dels quals sembla que també se n'han trobat fragments.

Prop del poblat en qüestió, i entre fonaments de parets, els Srs. Cabré i Calvo hi suposen l'existència d'una necròpoli, ja que en una capa de cendra hi sortiren restes de ceràmica molt trencada, petites armes de ferros fins, i ex-vots com els del santuari. No sabem si realment hi ha motius per a creure en l'existència de tal necròpoli.

Les troballes són molt semblants a ambdós santuaris. A Despeñaperros, encara que no és possible afinar gaire el problema de llur cronologia, són interessantíssimes per llur nombre i qualitat: apart de moltes figures de factura barroera i altres que estilitzen la forma humana fins a convertir-la gairebé en una agulla, n'hi ha d'altres de molt bon art, que, com algunes de Castellar, recorden certs tipus grecs arcàics. Hi ha algunes figures d'animal, així com els ex-vots de membres (braços, cames, mans, dentadures, *phallus*, etc.); però la cosa més corrent és l'estatueta humana. Les figures masculines són de guerrers a voltes a cavall, i sovint armats amb falcata, llança o escut rodó; d'homes nus i sovint itifàlics o vestits amb una túnica curta. Les dones o van nues o solen portar un llarg mantell, que penja del cap, on es sosté per un estre que el feia acabar en punta tenint tot ell una forma acampanada, o bé s'adapta a la forma natural del cap. Es freqüent trobar-hi ornaments, tals com els discs prop de les orelles, com els de la Dama d'Elx. En l'indumentària hi ha notables paral·lels de les escultures del SE. Els ex-vots o són massissos en qual cas es devien fer fonent-los en motllo o bé fets amb primes laminetes de bronze; de l'última mena, però d'or, n'hi ha un parell a Castellar.

Entre els petits objectes abunden extraordinàriament, en ambdós santuaris, les fibules de bronze anulars i fins les de La Tène, generalment del segon període. A Despeñaperros s'han trobat diverses tanques de cinturó del tipus que sembla ésser propi de la cultura ibèrica del S. i SE., i dels quals se'n coneixen altres d'Elx, al Museu Arqueològic Nacional, i a més el que es publica en altre lloc d'aquesta *Crònica* del sepulcre de Salzadella a Castelló (3).

De Castellar són algunes figuretes tosques de terra cuita, probablement ibèriques, així com un petit bronze interessantíssim: un grifó, que sembla de factura grega i fins grega arcaica. De ceràmica grega no sembla que en surti a Despeñaperros. En canvi, de Castellar, es coneixen qualques vasets i fragments vernissats de negre brillant (hel·lenístics).

Ambdós santuaris sembla que es seguiren freqüentant a l'època romana, de la qual són la major part de les pedres tallades trobades i, demés, llànties, ceràmica i fins capets de terra cuita: això últim sobretot a Castellar.

(1) LANTIER: *El Santuario ibérico de Castellar de Santisteban*, *Memorias de la Comisión de investigaciones paleontológicas y prehistóricas* (Madrid, 1917).

(2) CALVO-CABRÉ: *Excavaciones en la cueva y collado de los Jardines* (Santa Elena, Jaén) (*Memorias de la Junta Superior de excavaciones y antigüedades*, 1917, 1918, 1919).

(3) Per als de Despeñaperros vegi's CALVO-CABRÉ: lloc citat (memòria de la campanya de 1917) (*Mem. J. Sup. de exc.*, 1908), lám. XXVIII.

LA NECRÒPOLIS DE GALERA.— Una altra troballa de cabdal importància, sobretot per a refermar lo que ja sabíem referent a la cronologia de la cultura andalusa, és la de la necròpolis de Galera, malauradament saquejada en part. De les excavacions fetes pel Sr. Cabré, que hi fou enviat per la Junta Superior d'Excavacions, després de recerques fetes en el mateix lloc pel Sr. Motos de Vélez Blanco i pels pagesos, en coneixem el següent resultat (1):

A part de sepultures pobres en petites caixes de pedra, enterrades en el sòl o entre les penyes, i que no contenen més que les urnes i alguns petits objectes (per exemple fibules del final del primer període de La Tène), n'hi han d'altres més riques, sota túmul que conté una cambra de forma quadrangular, a voltes amb el sostre sostingut per una pilastra i amb un corredor d'entrada; aquests sepulcres solen tenir un mobiliari més ric. És freqüent trobar a les parets o al sòl de la cambra restes d'estuc pintat. La ceràmica ibèrica hi abunda molt, essent-hi dels tipus corrents amb decoració geomètrica andalusa, llevat de grans gerres de panxa ovoïda amb decoracions més riques, entre les quals es veuen caps de cavalls, i que segons en Cabré són ibero-púniques. Malauradament les fotografies publicades són insuficients per a formar-se idea del que són aquests vasos, i no se'n dona calc ni dibuix intel·ligible. Abunden els vasos grecs, generalment oxybafons itàlics, del segle IV, i ceràmica campaniana, la dita de figures roges, així com els objectes d'importació cartaginesa que ja coneixíem de Villaricos: petites amfores de vidre, amulets, cornalines amb motius orientals, joies sovint amb granulat. Es trobaren també nombroses falcates, *solifèrrea*, frens de cavall, petits bronzes menys importants, i, a més, nombroses caixetes de pedra calissa, que sovint serviren d'urnes cineràries.

Un objecte notable, i que té una posició a part en el grup general de troballes, és una estatueta d'alabastre, d'uns 10 cm. d'altura, representant una figura femenina que sosté amb les mans una plata que recollia el líquid que li sortia pels pits. La dita figura està asseguda en un seient, els braços del qual són esfínx alades. Aquest objecte, que fou adquirit per Mr. G. Gossé d'un pagès i portat al Museu Siret, a Herrerías, sembla ésser un producte que si no és grec és al menys depenent en quant al seu tipus de la plàstica grega arcaica, amb reminiscències del temps orientaltitzant: és llàstima que no coneguem les circumstàncies de la troballa, ja que sembla quelcom anterior al mobiliari de la necròpolis, que, en general, és dels segles IV-III abans de J. C.

Prop de l'esmentada necròpolis sembla que hi han existit diversos forns de ceràmica, dels quals els Srs. Cabré i Motos en citen els escurials; però no donen cap informació respecte a llur forma i construcció.

NECRÒPOLIS D'ILLORA.— D'una necròpolis d'Illora ha arribat part del material a la col·lecció del Marqués de Cerralbo, consistint entre altres coses en diversos falcates, espases d'antenes curtes, solifèrreus i una espasa de fulla ampla i d'empunyadura acabada en un cercle de metall, que segurament contindria el pom en forma de bola (2).

NECRÒPOLIS DE PEAL DE BECERRO.— També el Museu Arqueològic Nacional ha augmentat les seves col·leccions amb troballes andaluses, particularment nombrosos vasos de la necròpolis de Peal de Becerro (província de Jaén), de la qual s'en coneixien ja vasos a les col·leccions Vives i Gómez Moreno de Madrid.

TRESOR DE MOGÓN.— Per donatiu generós del Sr. Sandars entrà al Museu de Madrid el tresor de Mogón (3). Amagat entre unes pedres es trobà un vas tapat amb un *torques* d'argent, que contenia nombroses monedes i joies d'argent. El vas és de forma esfèrica amb senzilles vies de color pintades, dels propis de la ceràmica andalusa. Les monedes eren 1258, d'època romana consular. De les joies, entre altres, cal esmentar torques, braçalets, una planxa d'argent daurada, de 5 cm. d'ample, decorada amb motius de flors i fruites, repujats molt primorosament; una altra, que probablement serví per a revestir alguna beina de punyal, amb quadrúpedes i peixos repujats, de treball menys fi que l'anterior; un medalló amb el cap de Medusa i una sivella de cinturó que representa una au d'ales esteses, voltada per l'arc que forma la sivella. Prop del lloc de la troballa hi havia una estació ibèrica amb ceràmica a torn amb motius senzills geomètrics pintats.

Les monedes del tresor són dels voltants del començ del segle I abans de J. C., essent la d'encunyació més recent del 89 abans de J. C. Això dona la data aproximada de l'enterrament del tresor:

(1) CABRÉ i MOTOS: *La necròpoli ibèrica de Tútugi* (Mem. de la Junta Sup. de Exc., 1920) i CABRÉ al *Boletín de la Soc. Esp. de Exc.*, 1920, IV trim.

(2) VEGÍ'S ARTIÑANO: *Catálogo de la Exposición de hierros artísticos españoles* (Publicación de la Sociedad española de amigos del Arte). (Madrid, 1920). Núm. 9 (fig. de la pàg. 6), núms. 94-106 (fig. de la pàg. 20).

(3) SANDARS: *Joyas ibero-romanas halladas en Mogón, cerca de Villacarrillo en la provincia de Jaén* (Jaén, Imp. Morales. Sense data).

vers el 89 i el 80 abans de J. C. Quant als objectes que constituïen el tresor, evidentment han de datar-se no massa abans o a fi del segle II o en els primers anys del I. Excepte la planxeta d'argent triangular o la sivella amb l'au, els altres tots semblen objectes romans o greco-romans. Els dos esmentats són segons el Sr. Sandars, de treball ibèric.

CRONOLOGIA D'ANDALUSIA. — Amb tot aquest material nou, si bé seguim comprovant que la florida de la ceràmica ibèrica d'Andalusia correspon en part als segles V a IV (Galera) i que sembla prolongar-se potser fins als començos de la romanització (tresor de Mogón), no obtenim més detallada informació respecte de l'evolució de la cultura. Els paral·lels estilístics que s'han establert entre les figuretes de bronze dels santuaris ibèrics i l'escultura arcaica grega, si bé poden aclarir l'origen de la cultura ibèrica, no ens donen una cronologia ferma. El mateix cal dir de les troballes gregues arcaiques, que ja eren conegudes com el sàtir del Llano de la Consolación⁽¹⁾, el grifó de Castellar⁽²⁾ i, si també fós hel·lenitzant, la figureta de Galera, puix que la relació amb el material és del tot desconeguda. Les capes que sembla que s'han trobat a Despeñaperros tampoc aclareixen gran cosa. I aquest és també el cas del SE. de la península. Ens havem d'acontertar encara sabent tan sols que la cultura del SE. i d'Andalusia florí després del 500.

VALÈNCIA, EL BAIX ARAGÓ, CATALUNYA I EL S. DE FRANÇA

El primer període del Baix Aragó i territoris emparentats de València i l'interior de Catalunya. — Així que passem a les altres regions, el problema de la cronologia s'aclareix força amb les noves troballes, sobretot amb les excavacions metòdiques fetes al Baix Aragó i a Catalunya i amb els nous descobriments de València⁽³⁾ (vegi's el mapa de la fig. 516). Tant per a la costa com per a l'interior pot establir-se com a cosa certa l'existència de dos períodes ben definits, entre els quals s'intercala en el Baix Aragó, una fase de transició. El primer període comprèn els segles V i IV i mostra grans diversitats locals.

EL BAIX ARAGÓ I VALÈNCIA. — Una mateixa cultura sembla haver-se estès per la costa del regne de València i pel Baix Aragó. La cultura en qüestió, representada en el segon territori per les estacions de Les Escodines, Sant Cristòfol, El Tossal Redó i el Vilallone, es caracteritza per la seva poca relació amb la cultura del SE. que sols és visible vers la fi del període amb l'augment progressiu de les troballes de ceràmica a torn pintada, però amb motius ben senzills. El que caracteritza la regió, d'aquest període, és la ceràmica a mà amb grolleres decoracions riques en relleu, ceràmica que sembla conservar una tradició arcaitzant de la cultura de les coves del neolític i eneolític, a més una ceràmica polida de tradició hallstättica que sembla dependre originàriament de formes de l'Edat del ferro de la costa catalana, i, per altra part, una forta influència de la veïna cultura cèltica post-hallstättica de l'interior de la península, que es fa sentir sobretot en els objectes d'ornament de bronze. De la ceràmica de tradició hallstättica trobem, a tots els poblats i sepultures del Baix Aragó, un vas amb peu alt, en forma de doble conus, amb vora alta sortint vers en fora, així com un vas de formes esfèriques i vora sortint. De la influència post-hallstättica dels celtes del Centre de la Península, hi ha, als mateixos llocs, diferents formes de fibules, de tanques de cinturó i els braçalets de secció quadrangular molt prim, com es detalla en altre lloc. A la costa del regne de València es comença de conèixer bé aquesta cultura mercès a les investigacions del Sr. Senent, a les quals es poden lligar alguns materials de diferents col·leccions particulars i el sepulcre de Salzadella, de tot el qual es parla en altre lloc. La nota comú és també el predomini de la ceràmica a mà grollera amb decoracions de cordons amb impressions digitals, i a Salzadella, a més, amb el vas de tradició hallstättica amb el peu alt. Els bronzes pareguts als cèltics post-hallstättics semblen abundar també a la província de Castelló: els braçalets prim de Salzadella que també sortiren en una altra sepultura de Cabanes (aquí amb ceràmica ibèrica a torn). A Salzadella, amb ells hi ha associat un collar de bronze i una tanca de cinturó, aquesta última d'un tipus que no apareix a la cultura del Centre de la Península, sinó que té els seus paral·lels al territori ibèric del SE. i del S. (Elx, Castellar de Santisteban); però amb els ferros tornem a tenir objectes semblants als del Centre d'Espanya: tal és el cas dels ganivets corbats de la família de les falcates, i lo mateix cal dir de les necròpolis d'incineració amb

(1) P. PARIS: *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive*, I (Paris, Leroux, 1904), pàg. 116, fig. 90.

(2) LANTIER, lloc citat, lám. XXVIII, n.º 22 i pàg. 114, fig. 11.

(3) Vegi's els diferents articles sobre València, el Baix Aragó i Catalunya a altres llocs d'aquesta *Crònica*, i particularment BOSCH: *Estat actual del coneixement de la cultura ibèrica al regne de València*, pàg. 624, i *La investigació de la cultura ibèrica del Baix Aragó* (1915-1920), pàg. 641 i seg.

urnes esferoidals com les del Centre d'Espanya, que des de l'alta província de València (Requena, Turis) baixen vers al SE. de la província (Oliva) i el N. de la província d'Alacant (Altea) (vegi's el mapa de la fig. 516).

L'INTERIOR DE CATALUNYA. — D'aquesta mateixa cultura pobla, i sense gran cosa que s'assembli a la cultura ibèrica del SE., hi ha quelcom semblant a la part occidental de Catalunya (vegi's el mapa de la fig. 517), a la comarca de Solsona. En alguns llocs del poblat del Castell

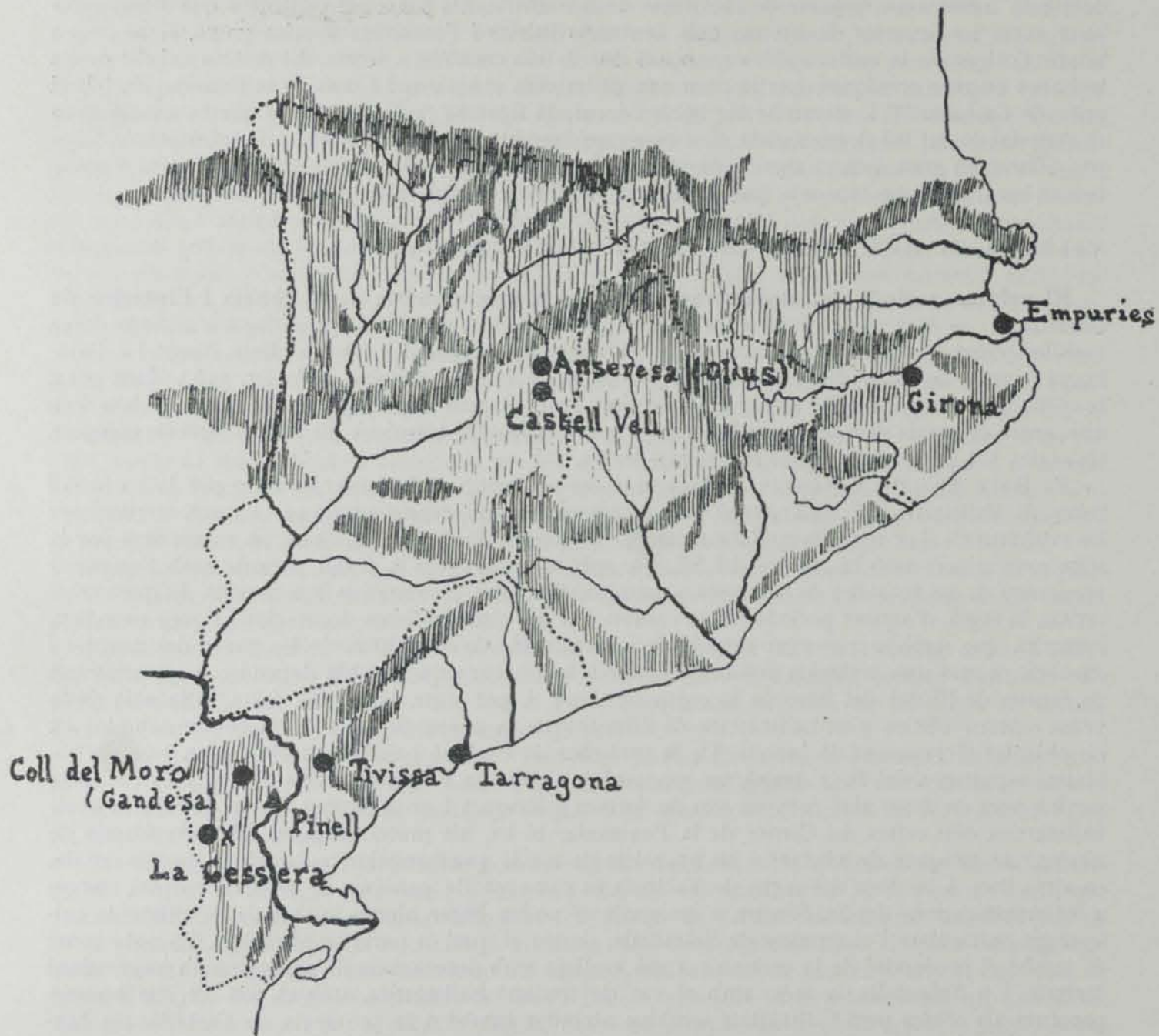

Fig. 517. — Les troballes catalanes del segle V-IV a. de J.-C.

Vell de Solsona, que en sa quasi totalitat pertany al segon període, s'hi trobaren restes d'una capa més profunda amb parets més tosques i amb ceràmica que s'assembla molt a la del primer període del Baix Aragó ⁽¹⁾, tenint emperò una gran personalitat pròpia. Lo mateix sembla succeir al poblat d'Anseresa (Olius) recentment excavat per mossèn Serra ⁽²⁾.

(1) J. SERRA I VILARÓ: *Excavaciones en el poblado ibérico del Castell Vell de Solsona* (*Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 1920).

(2) Publicació, en premsa, a les *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 1921 (*Excavaciones en el poblado ibérico de Anseresa, Olius*).

Però, malgrat la forta influència post-hallstättica, no es pot confondre amb la civilització dels celtes aquesta cultura, ja que, mentre per una part no hi surten els tipus cèltics específics (com les espases d'antenes, certes formes d'ornament de bronze), per altra part la ceràmica és del tot diferent de la cèltica, i, a més, en aquest període tenen llur començament evolucions com la dels pesos de teler, que passen per transició lenta al següent, ço que fa que al Baix Aragó (vegi's abans pàg. 667) es degué considerar com a ibèrica. L'adopció de la ceràmica a torn es fa també sense violència, i en el període següent poc a poc fa desaparèixer la feta a mà, de manera que es veu que, essencialment, es tracta de l'evolució progressiva i lenta d'una mateixa cultura, la qual, més endavant en el segon període, ja no cal dubtar que és ben ibèrica.

Fig. 518. — Els grups de la cultura ibèrica des del segle III fins a la presa de Numància (133 a. de J.-C.) (per a la costa E., des de la fi del segle IV a la fi del III)

CRONOLOGIA. — La cronologia d'aquest primer període s'obté abans que tot amb el paral·lisme amb el Centre d'Espanya, on en el primer període (ço és, en els segles V-IV) surten els mateixos tipus de fibula del Baix Aragó, sense anar acompanyats d'objectes de La Tène II, que abunden en el segon període al Baix Aragó. A la costa s'esdevé la mateixa cosa i a tot arreu el segon període, datat amb els dits objectes de La Tène II i amb la ceràmica hel·lenística, ens dona el *terminus ante quem*.

La costa catalana. — Aquest primer període hi resta encara molt desconegut (vegi's el mapa de la fig. 517). Les soles troballes són encara el vas de L'Aigueta, prop de Figueres (s'ha oblidat al mapa), la ceràmica ibèrica pintada de la capa grega d'Empúries, i ço que pugui pertà-

nyer a aquest temps de Tarragona. La ceràmica de L'Aigueta i d'Empúries és ben semblant a la del SE., del grup d'Elx, amb els mateixos ocells i combinacions d'espiral i estilitzacions vegetals, ço que mostra una influència major del SE. a Catalunya que no al veí regne de València. Així i tot, que la ceràmica a mà amb cordons amb impresions digitals és lo característic del primer període ibèric, es confirma cada vegada més a Catalunya. Recentment a Tivisa (vegi's el mapa de la fig. 517) s'ha trobat un poblat sense més material que dita ceràmica. El problema de la Tarragona ibèrica cal avui considerar-lo diferentment que alguns anys endarrera. En mirar sense prejudicis les muralles dites *ciclòpees*, tot seguit s'acut comparar-les amb les d'Empúries: la mateixa disposició de les torres quadrades sortint de la línia de la muralla i el mateix aparell groller amb tendència, no sempre seguida, a les filades horitzontals. Per altra part avui que sabem que a tota la costa i a l'Ebre la cultura ibèrica té dos períodes ben marcats, es pot comprovar la mateixa cosa en les poques vegades que a Tarragona s'ha trobat una estratigrafia: en aquests casos, sota la capa romana n'hi havia una altra amb ceràmica hel·lenística, i a sota una amb material molt desconegut, però en la qual és possible que sortissin els fragments ibèrics pintats ja coneguts.

El S. de França. — La mateixa riquesa de la cultura dels segles V-IV de la costa catalana es comprova al S. de França, on a les ja conegudes estacions de Montlaurés, Baoux Roux, etc., s'hi afegeix avui la important necròpolis d'Ensérune, prop de Béziers, constituïda per sitges com les que al segon període abunden a Catalunya, i amb dos grups de sepulcres que corresponen als dos períodes: un amb gran abundància de ceràmica ibèrica pintada, generalment amb motius geomètrics, i l'altre sense ceràmica ibèrica, però amb gran abundància de ceràmica hel·lenística.

El segon període de la costa catalana i de la plana de Castelló. — El segon període és ara molt ben conegut a Catalunya (vegi's el mapa de la fig. 518). A la costa, sens dubte ja, pertanyen a aquest període les antigues estacions ⁽¹⁾ de Puig Castellar (poblat), Cabrera de Mataró (necròpolis) i les sitges de Sant Feliu de Guixols, La Plana Basarda i Caldetes. Avui s'hi afegeix la necròpolis de sitges de Rubí, que ens mostra com la cultura del segon període de la costa catalana perdura fins a l'època romana, i el recinte fortificat d'Olièrdola, que no sembla arribar més lluny del segle III.

La cultura de la costa, ben diferent ara de la de l'interior té per dates la fi del segle IV i el segle III endavant. Es dedueix de les troballes de Puig Castellar i Cabrera de Mataró: els pocs vasos figures roges decadents, que, amb les fibules del final del primer període de La Tène de les mateixes estacions, arriben a la fi del IV, i, com a nota general, la gran abundància de ceràmica hel·lenística, juntament amb les troballes (espases i fibules) de La Tène II. Això coincideix amb la capa hel·lenística d'Empúries.

La nota general de la cultura del segon període és la pobresa de la ceràmica ibèrica, que o bé és sense decoració, i d'un aspecte molt característic d'un color plomís a la superfície, o, si té decoració es redueix a cercles concèntrics i ratlles ondulades molt senzilles.

La mateixa cultura de la costa catalana es troba ara a la plana de la província de Castelló, fins al nivell de la serra d'Almenara i el riu Palància, així com en la part muntanyosa de l'interior de Catalunya: ço és, a Manresa i, a la comarca de Solsona, en nombroses estacions i sobretot en els poblats excavats per Mn. Serra i Vilaró: el Castell Vell de Solsona i Sant Miquel de Sorba ⁽²⁾.

El grup de l'Urgell, Elx, Baix Aragó i regions emparentades del regne de València. — En canvi en el pla de l'Urgell, en el Baix Aragó i a la part muntanyosa de la província de Castelló, així com a la plana, des del nivell de la Serra d'Almenara fins a la de València, surt una cultura molt diferent i més rústica que recorda molt la florida cultura del SE. dels segles V-IV, i que pel que sabem del Baix Aragó és la maturitat de l'adopció dels gèrmens que amb la introducció de la ceràmica pintada fermentaren en la cultura del primer període d'aqueixes regions.

Dintre del gran paral·lelisme que en totes elles hi ha, es distingeixen ben bé dos grans grups amb personalitat ben marcada (vegi's els mapes de les figs. 518 i 519).

L'URGELL. — El primer és el de l'Urgell, representat, sobretot, pel poblat del Tossal de les Tenalles de Sidamunt, i l'extensió del qual envers la costa ens ha donat a conèixer la ceràmica del forn de Valls, probablement el punt d'intersecció de les cultures de l'Urgell i de la costa. En aquest grup, la presència de la ceràmica hel·lenística i dels objectes de La Tène són ben paral·lels de l'altre grup; però les decoracions de la ceràmica, malgrat les analogies que també s'hi mani-

(1) Vegi's per a les noves troballes catalanes, així com per França, els articles anteriors d'aquesta Crònica per la material antic, BOSCH: *Prehistòria Catalana*.

(2) SERRA: *Excavaciones en el poblado ibérico del Castellvell* (Solsona). (*Memorias de la Junta Superior de excavaciones y antigüedades*, 1920). Lo demás inédit.

festen, denoten un art local molt marcat, en el qual la gran correcció dels ornaments geomètrics va acompanyada de la freqüència de les espirals i de les estilitzacions de vegetals (fulles d'eura) i d'aus.

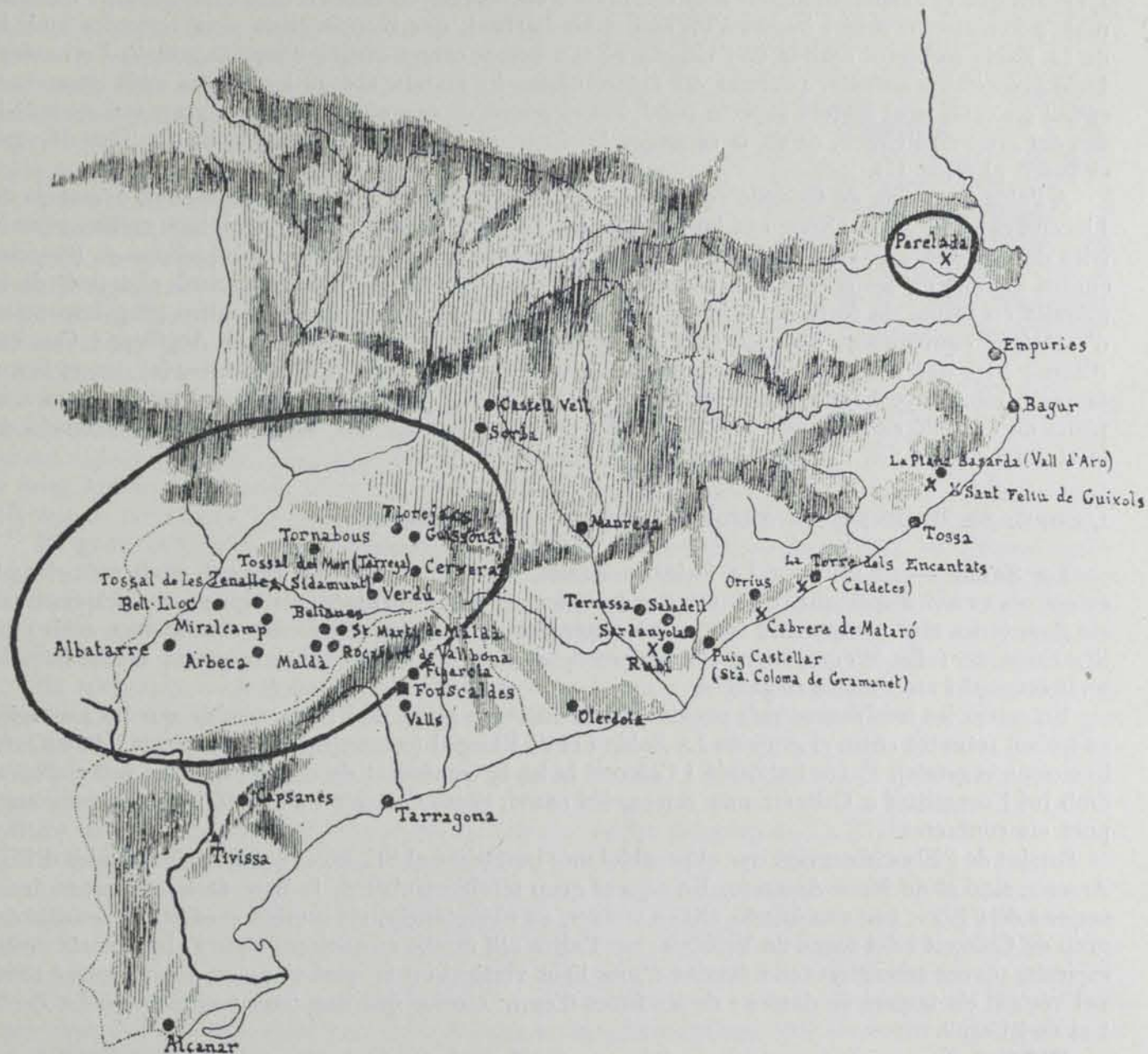

Fig. 519. — Les troballes catalanes des de la fi del segle IV al III a. de J.-C.

EL BAIX ARAGÓ I LA PART EMPARENTADA DEL REGNE DE VALÈNCIA. — L'altre grup és el del Baix Aragó (Calaceit) ⁽¹⁾ i de les parts esmentades de les províncies de Castelló i València (vegi's el mapa de la fig. 519) ⁽²⁾:

Es comprèn molt bé l'evolució del grup de Calaceit mercès als poblats de la transició del primer la segon període (El Piuró, La Gessera, Les Ombríes), en els quals s'observa l'ús creixent de la ceràmica a torn pintada amb decoracions geomètriques. En el ple període segon (Sant Antoni de Calaceit i probablement dintre el mateix grup local les estacions d'Alcanyis, Casp i Xiprana), l'ús de

(1) Per al Baix Aragó, vegi's Bosch: *La investigació de la cultura ibèrica del Baix Aragó 1915-1920*, en altre lloc d'aquesta *Crònica*.

(2) Per a Castelló el coneixement de les estacions el devem a D. J. J. Senent. Per a València vegi's ALMARCHE: *La antigua civilización ibérica del reino de Valencia* (València, Tip. Moderna, 1918). Vegi's també les demés troballes noves (Los Foyos, a Lluçena), a l'article corresponent de BOSCH-SENENT en aquesta *Crònica*, pàg. 621, i BOSCH: *Estat actual del coneixement de la cultura ibèrica del regne de València* (pàg. 624 d'aquesta *Crònica*).

la ceràmica a torn pintada arriba al seu apogeu; i, malgrat la major riquesa, la decoració es manté dintre d'una mena de limitació de motius. Aquests segueixen essent geomètrics amb un aspecte molt típic (rombes, sèries de cercles concèntrics, línies ondulades bastant incorrectes, cercles secants) i, encara que hi existeixin alguns motius florals (combinació de fulles d'eura amb aspes) i fins animals o humans (cavalls i homes d'un estil molt bàrbar), que relacionen la seva ceràmica amb la de La Zaida (sobretot amb la de l'Urgell), es veu que la característica d'aquest grup és l'ornamentació geomètrica senzilla, podríem dir estacionària. El mateix art de les esteles amb guerrers a cavall gravats, té el mateix aspecte rural. Els elements de cronologia d'aquest grup són els mateixos del grup de l'Urgell, ço és, la ceràmica hel·lenística i les espases i fibules de La Tène II, que el posen al segle III.

A l'alta província de Castelló continuava ben igual la cultura del tipus de Calaceit. L'estació de Llucena del Cid, entre altres, ens ho ha mostrat. La seva ceràmica té els mateixos motius geomètrics de Calaceit, així com certes decoracions pobres de fulla d'eura, i el paral·lisme és més clar encara davant de les semblances tècniques de la torre ovalada de Llucena amb el ressalt de la muralla en forma de torre de Sant Antoni de Calaceit. Més al S. hi ha un altre grup important d'estacions equivalents, que són les de prop de Sagunte: Castell d'Asens, L'Arpillera i Casalets (Carcel) i les que arriben fins al S. de la província de València (Cullera, Albaida), on es fica a la regió muntanyosa que separa dita província de la d'Alacant, a qual part més propera a la plana de Castelló es troba ja una cultura diferent que sembla una supervivència arreconada de la civilització del SE. del primer període (La Serreta d'Alcoy).

L'EBRE: EL GRUP DE LA ZAIDA I CASTELLA: NUMÀNCIA

La Zaida. — Al grup de La Zaida o Azaila, la decoració és, en general, molt més rica; i, essent els menys importants els motius geomètrics senzills esmentats, els tipus són, pel contrari, els geomètrics més complicats, sobretot les combinacions d'espivals, sovint combinades amb estilitzacions de fulles d'eura, ultra els taulers de dames, etc.; però tot interpretat d'una manera molt original i amb molta elegància.

En cercar les semblances més pròximes dels diferents grups de l'Ebre, sembla que les analogies es troben sobretot entre el grup de La Zaida i el de l'Urgell (comunitat de les espivals i de les estilitzacions vegetals). Entre La Zaida i Calaceit hi ha la comunitat de certes espivals i fulles d'eura, amb tot i constituir a Calaceit una raresa. En canvi, entre Calaceit i l'Urgell, semblen ésser molt pocs els contactes.

Sortint de l'Ebre observem que el paral·lel més immediat al SE. no és precisament el grup d'Elx-Arxena, sinó el de Meca-Amarejo. En aquest grup sembla trobar-se la base de les diferents decoracions de l'Ebre: per una banda allí es troben, en abundància, els motius geomètrics senzills del grup de Calaceit i del regne de València; per l'altra allí també és quelcom típic l'abundància de les espivals, sovint arrencades i sortint d'una línia vertical en la qual s'apoiem dos triangles units pel vèrtex, els taulers de dames i de les fulles d'eura: motius que han passat al grup de La Zaida i al de l'Urgell.

Podríem dir que en aquesta base del grup de Meca-Amarejo cada un dels grups de l'interior hi cercà independentment els seus ornaments peculiars.

Numància. — Més endins de la península, l'últim grup local de cultura ibèrica ben definit és el de Celtibèria, conegut sobretot per Numància. Les excavacions dels últims anys han seguit produint els mateixos elements de decoració ja coneguts; però la qüestió de la cronologia, i fins de les relacions amb l'Aragó, es va precisant cada vegada millor.

L'ANTERIOR CULTURA POST-HALLSTÀTTICA. — Avui sabem que la cultura ibèrica de Numància fou precedida, a Castella, per la cultura post-hallstàtica, deguda als celtes, la qual durà fins al segle III i es desenrotllà molt independentment de la cultura ibèrica.

En el segle III (en el segon període de la civilització post-hallstàtica), quan l'Ebre estava en ple apogeu, començaren de penetrar certes influències ibèriques representades per la pintura de la ceràmica. Així trobem en les necròpolis de Luzaga, Molino de Benjamín, Arcòbriga, Osma i Gormaz, alguns cercles concèntrics, creus i fins ocells estilitzats pintats en ceràmica feta ja a torn, encara que per les seves formes i per la terrissa es mostri ben diferent de la ibèrica (1).

(1) Vegi's Bosch: *Probl. de la cerám. ibérica*, p. 33 i seg., i a aquesta *Crònica* més endavant la publicació del material del Museu de Barcelona. — CABRÉ: *Urna cineraria interesante de la necrópolis de Uxama* (Coleccionismo, n.º 62, 1918).

LA CULTURA IBÈRICA DE NUMÀNCIA I LA SEVA CRONOLOGIA. — De seguida desapareix aquesta cultura, essent substituïda per la de Numància, en la qual s'hereten certes coses d'aquella, com els punyals amb els dos discs a l'empunyadura i certes formes de vasos, però que en tot el seu aspecte se'ns mostra com una nova floració de la cultura ibèrica. No hi ha dubte doncs de que va acabar, el 133, amb la presa de Numància, i que en el temps de les necròpolis post-hallstàtiques encara no existia si no en la forma de lleugeres influències. La data que s'obté, per conseqüència, és el temps intermedi, no podent passar, a tot tirar, del començament de la segona meitat del segle III.

LES RELACIONS DE NUMÀNCIA AMB ALTRES GRUPS IBÈRICS.

— L'art ibèric de Numància resta quelcom fortament original, malgrat els contactes amb l'Aragó, que, per altra part, cada vegada es fan més visibles. Aquests es refereixen a l'ús de les espirals, les swàstiques, els taulers de dames. Però la reducció al mínim dels cercles concèntrics i les línies ondulades, així com els motius típics de Numància, com són les estilitzacions de cavalls, la manera personal d'interpretar els ocells, peixos, la figura humana, etc., dona a la cultura de Numància el seu aspecte peculiar. Una sorpresa, però, ha estat l'aparició,

a Sant Antoni de Calaceit, d'un fragment amb una figura humana pintada de conformitat amb la tècnica de Numància, ço que mostra una vegada més les connexions d'ambdues regions.

El grup intermig entre Numància i l'Ebre: Belmonte. — La cultura del territori intermedi entre els centres de l'Ebre (La Zaida) i Numància segueix essent mal coneguda: a penes si la necròpolis de Belmonte (vegi's el mapa de la fig. 519) ajuda a omplir el buid (1). Aquesta necròpolis, emperò, és molt important i potser ens dona un enllaç de la civilització del grup de La Zaida amb la de Numància, explicant en part la penetració de la cultura ibèrica a Castella.

EL MATERIAL. — A Belmonte abunden els vasos pintats de formes netament ibèriques (barrets de copa), però hi han formes que es poden considerar com emparentades amb les post-hallstàtiques de Castella: tals són l'urna esfèrica tapada amb una tapadoretta cònica, un vas de coll alt més o menys cilíndric i panxa hemiesfèrica, amb anses que van des de la vora del vas fins als començos de la panxa o sense anses, sovint amb un peu (2). Tals formes no sols es troben a la cultura post-hallstàtica castellana, sinó també a voltes a la cultura ibèrica del grup de La Zaida (3) del Baix Aragó (Sant Antoni, tipus *g*), i semblen quelcom emparentats amb alguns vasos de Numància (4). En quant a les decoracions, a Belmonte es troben les línies ondulades i els cercles concèntrics motius generals ibèrics; hi han també motius que acusen un grup local desenrotllat, com d'una configuració especial de les línies ondulades formant una mena d'S, d'espirals en sèrie penjades d'una línia horitzontal (els anomenats caps de cavall estilitzats de La Zaida i de Numància; i, sobre tot, un motiu que té els seus paral·lels immediats a Numància: una sèrie de línies paral·leles verticals que comencen per sota de la vora del vas i que acaben formant una sèrie de semicercles concèntrics que resten oberts per una banda (5).

Una altra particularitat de la decoració de Belmonte és la presència, en un fragment, de dos ocells (fig. 520), que són un nou paral·lel amb el grup de La Zaida.

CRONOLOGIA I RELACIONS. — En quant a la cronologia de Belmonte, malgrat no hi hagi entre el seu material res de cronologia fixa, no hi ha res que s'oposi a suposar-la del segle III, ço és del temps del grup de La Zaida i el segon període del Baix Aragó i de les darreres necròpolis post-hallstàtiques (Osma, Arcóbriga), en les quals les formes cèltiques esmentades a Belmonte són freqüents, així com determinades decoracions ibèriques, senzilles pintades (Osma, Arcóbriga, Gormaz, Molino de Benjamín, Luzaga (6).

Fa l'efecte com si el grup de Belmonte servís d'enllaç entre l'Ebre i Castella, explicant la pre-

Fig. 520

Fragment de ceràmica ibèrica pintada de Belmonte (Saragossa) (1/2 apr.)

(1) Vegi's ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (Crònica), I, 1907, p. 470.

(2) Vegi's la figura del lloc citat en la nota anterior. Per als paral·lels post-hallstàtics, vegi's Bosch: *Celtes*, fig. 7, tipus *a* i tipus *d*, *i*.

(3) PIJOAN: *La ceràmica ibèrica a l'Aragó* (ANUARI DE L'INSTITUT, II, 1908), pàg. 261, fig. 25, n.º 16.

(4) Vegi's: *Excavaciones de Numancia* (Memoria de la Comisión Ejecutiva (Madrid, 1912), lám. XXXIII, A (sense el peu que caracteritza els vasos de Belmonte).

(5) Vegi's un paral·lel de tal motiu al fragment de Numància (*Excavaciones de Numancia*, lám. XXXVII, B).

(6) Bosch: *Celtes*, i *El problema de la ceràmica ibèrica* (Madrid 1915), pàgs. 33-34.

sència d'influències ibèriques a les necròpolis post-hallstàtiques i al mateix temps donant un camí per a explicar la cultura de Numància.

Per a tal explicació cal tenir en compte, per una part, la perduració de certs tipus post-hallstàtics a Numància (el punyal doble globular, certes formes cèltiques de ceràmica), així com el mateix nom dels Celtíbers, en el qual es denota la barreja amb els celtes. En tal cas Numància heredaria en certa manera la civilització post-hallstàtica castellana. Però, al mateix temps, tant el nom dels Celtíbers (1) com l'aspecte general ibèric de la cultura parla d'un element dominant ibèric. El grup de Belmonte sembla mostrar que el camí de la iberització de Castella parteix de l'Alt Ebre per la via del Jalon. Però la manera d'estar disposades les tribus celtibèriques arribant des del Duero fins a l'extrem de les serres ibèriques tocant a València fa suposar que el problema de la iberització del territori en qüestió pot ésser quelcom complexa. Cal deixar oberta la possibilitat de que es fes per dos camins, amb dues bases: pel Jalon, des de l'Ebre i des de la costa valenciana per les conques dels rius que puguen a la *meseta* i que es comuniquen amb la del Jiloca, la seu d'una bona part dels Celtíbers.

L'ESTENSIÓ OCCIDENTAL DE LA CULTURA IBÈRICA: PORTUGAL

La cultura dels castros (cèltica) i la cultura de l'Algarve. — Després dels estudis de Santos Rocha als castros dels voltants de Figueira (Santa Olalla, O Crasto, Chões) i de Vergilio Correia a Conimbriga (Condeixa a Velha), així com d'altres molt nombrosos en diferents castros (2), en particular dels antics de Martins Sarmiento al Minyo (Briteiros, Sabroso), es pot avui dir que en els segles V-IV hi han dos tipus de cultura no ibèrica (vegi's el mapa de la fig. 516), dels quals el del Nord (Minyo, Duero) es manté molt pur i sense influències ibèriques, mentres que el del centre de Portugal (Santa Olalla i demés de Figueira, Conimbriga fins a la necròpolis d'Alcacer do Sal), mostra una influència ibèrica procedent d'Andalusia, ço que es pot comprovar també a l'Algarve (trobada d'un vas ibèric de Faro, al Museu Etnològic Portuguès), aon existeix una altra cultura diferent de la ibèrica i de la cèltica a la vegada, però que encara és mal coneguda (3).

La cultura ibèrica del Nord de Portugal. — Ultimament J. Fontes (4) ha publicat les troballes del poblat de San Julião a Caldellas, al Nord de Portugal i al Museu d'Oporto hi han fragments de ceràmica inèdits de Guiffões (vegi's el mapa de la fig. 518). Això sembla representar un tipus de cultura ibèrica molt decadent, potser relacionada amb la part Nord de la *meseta*. Al menys els fragments de Guiffões (fragments de gerra de vora plana i anses dobles, sense pintar, però a torn i de terrissa rosada), tenen un caràcter ben ibèric. Les troballes de Sant Julião ja divergeixen quelcom de lo ibèric corrent.

L'etnologia de tals cultures de Portugal sembla explicar-se dient que els dos grups de la cultura dels castros semblen cèltics, la cultura de l'Algarve, la qual, malgrat les seves relacions amb la ibèrica d'Andalusia es manté tan lluny d'ella com de la dels castros, deu pertànyer als Cinetes o Conis que les fonts citen al Sud de Portugal, mentres que la cultura ibèrica pobra del Nord de Portugal sembla deure's posar en relació amb l'entrada dels lusitans.

LA MEITAT S. DE LA «MESETA»

Les «bichas» i «verracos». — De la meitat S. de la *Meseta* continuem sabent-ne ben poca cosa: seguim reduïts a les troballes soltes de figures d'animals (*verracos*) o petits bronzes. Sobre aquests es pot dir, però, quelcom de nou, atenent a llur distribució geogràfica (vegi's el mapa de la fig. 518) i a llurs tipus i tècnica.

TOPOGRAFIA. — Els nuclis principals de les troballes de *verracos* sembla que són a l'alta conca del Tajo (5). Però passaren d'aquí a altres llocs, car se'n troben també en els vessants N. del Guadarrama (província de Salamanca, Avila i Segòvia), ja molt isolats, i per excepció a Portugal, i fins a les províncies basques. Llurs tipus es reduceixen a dos: el més o menys semblant a un

(1) Vegi's SCHULTEN: *Numantia*, I, sobre el significat del nom «Celtíbers» i que en ells l'element predominant sia l'ibèric.

(2) Per a la cultura dels castros vegi's la bibliografia citada a BOSCH: *La Arqueologia pre-romana hispànica*, i BOSCH: *Celtes*. — Per a Conimbriga, V. CORREIA: *Conimbriga; A camada preromana da cidade* (O ARCHEOLOGO PORTUGUES, XXI, 1916, pàgs. 1-12).

(3) Per al grup de l'Algarve vegi's BOSCH: *Celtas*.

(4) *La station de S. Julião aux environs de Caldellas* (*Bulletin de la Société Portugaise de Sciences Naturelles*, VII, 1916).

(5) Vegi's BOSCH: *Las Bichas y verracos ibéricos* (*Hojas Selectas*, 1919, p. 8). La llista dels coneguts fins a 1903 a P. Paris, *Essai I*, p. 58 i següents.

brau o lleó, i el de morro llarg que el fa semblant a un porc (d'aquí ve el nom de *verracos* amb que se'ls coneix). Sempre, però, la factura de tots és tan tosca, que fa molt difícil d'aclarir la mena d'animal que representen.

RELACIONS AMB ANDALUSIA I EL SE.— L'ur destinació i cronologia segueixen essent un misteri. Les circumstàncies de les troballes no aclareixen res: apareixen isolats o formen una alineació (com a Guisando) en el camp. Se'ls ha suposat formant part de sepultures en voler veure en el porc un animal relacionat amb el món dels morts; però tot això no passa de pura hipòtesi. Per a la cronologia no tenim més indici, a l'interior d'Espanya, que les inscripcions romanes que tenen alguns, precisament els de tipus més tosc (Torralba d'Oropesa a Toledo, Miqueldi, entre altres), i que sovint s'han suposat de data posterior a les escultures en qüestió.

En cercar, en altres llocs, paral·lels per a aquestes figures d'animals, es pensa desseguida en Andalusia i en el SE.: el grup d'animals del Centre, que s'assemblen a braus o lleons, pot considerar-se relacionat tipològicament amb el grup dels lleons andalusos. Així, per exemple, de les figures d'animal del Museu de Segòvia i del del palau dels Ducs d'Abrantes, a Avila, passem, sense gran violència, a la de Las Cabezas de San Juan (Sevilla), i en ella tenim indubtablement quelcom que es pot comparar amb els lleons de Baena, de Còrdova, o de Bocairant, que donen el tipus perfecte.

Sabent que la cultura ibèrica, a mesura que s'aparta de la costa, és de data més tardana, i no trobant paral·lels més que en el SE. i S. (les regions de civilització ibèrica més antiga), per força ha de presentar-se com a única hipòtesi versemblant que els animals del Centre són una degeneració dels lleons freqüents en el SE. i a Andalusia, amb els quals s'enllacen tipològicament, i que llur data no pot passar dels últims temps de la llibertat ibèrica del Centre, ço és, del segle III a II. Així, les inscripcions romanes dels *verracos*, precisament els tipus més degenerats i els que més s'aparten dels precedents del S., poden representar molt bé la continuació d'aqueixa escultura, fins dintre de la romanització, com una supervivència ibèrica en els indrets d'Espanya en els quals la cultura romana triga més a penetrar i a fer desaparèixer el que hi ha d'indígena (1).

COMPARACIÓ DELS RESULTATS ARQUEOLÒGICS AMB ELS DE LES FONTS LITERÀRIES

Després de l'anterior ullada general dels resultats arqueològics convé intentar una comparació, amb el que, pels textos, sabem de la història contemporània.

Els pobles del primer període (segles VI a III).— En els textos, Schulten (2) ha comprovat diferències en el quadro de pobles de la península, segons les dates de les respectives fonts. Els autors dels segles VI-IV (Avienus, Hecateu, Herodot, Esquil, Herodor, Efor, etc.) (vegi's el mapa de la fig. 521) coneixen als extrems N. i SW. (al N. sense noms especials, al SW. amb el de cines) pobles que Schulten considera anomenar ligurs. Al Centre i Occident als sefes, cemps i beribraces, tribus dels celtes, els límits de les quals semblen ésser el sistema ibèric i Sierra Morena contra els pobles que en general poden anomenar-se ibèrics. D'aquests s'en distingeixen dos grups ben diferents. Primer, els ibers pròpiament dits que, en els segles en qüestió, tan sols comprenen els edetans (del Xúquer fins a l'Ebre?), els ilergetes (del Ebre fins a les costes de Garraf?), els indigetes (3) fins al Pireneu, i els ibers, de nom desconegut, de la costa de França (4). Després, els que semblen englobar-se de vegades amb el nom genèric de tartesis, comprenen les tribus dels mastiens, tartesis en sentit estricte, i cilbicens o selbisinis, respectivament al SE., a la vall del Betis i a l'extrem S. de la província de Càdiç (5). Entre els ibers i els celtes existeixen més pobles, que Schulten suposa, amb un cert fonament, restes ligurs arreconades entre els ibers i els celtes, i que són els gletes i els etmaneus, que a les fonts més tardanes han desaparegut.

(1) Un fenomen potser paregut representen les altres escultures conegudes a l'interior i occident de la península, com els anomenats guerrers lusitans i les esteles amb guerrers de Clúnia. La llur data si és realment pre-romana, no són més que una barbarització de l'art del S.

(2) SCHULTEN: *Numantia Ergebnisse der Ausgrabungen*, I (Munich, Bruckmann, 1914) i *Hispania* (traducció castellana, Barcelona, 1920). Vegi's també la recensió de la primera obra a l'ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, V, 1913-14, *Crònica*, amb una reproducció dels mapes de Schulten.

(3) Els indigetes és possible que originàriament no fossin ibers, rebent d'aquests sols infiltracions.

(4) Es citen també els ceretes i ausoceretes, originàriament no ibèrics, encara que més tard poguessin rebre elements ibèrics. A més, entre els mastiens i els ibers, a la regió muntanyosa entre les províncies d'Alacant i València, el Periple, base de la *Ora Maritima*, cita els gimnetes, potser semblants als ibers.

(5) El Periple parla entre els mastiens i els ibers en sentit estricte dels gimnesis, que cap més font anomena, ço que pot representar una tribu (semblant als ibers?) que l'avanç dels mastiens ha fet desaparèixer. En altre lloc Avienus parla d'ibers a la conca de l'Iberus (Rio Tinto). Aquest poble no és del tot segur. Els ibers del Tinto semblen una interpolació en el text de l'antic Periple.

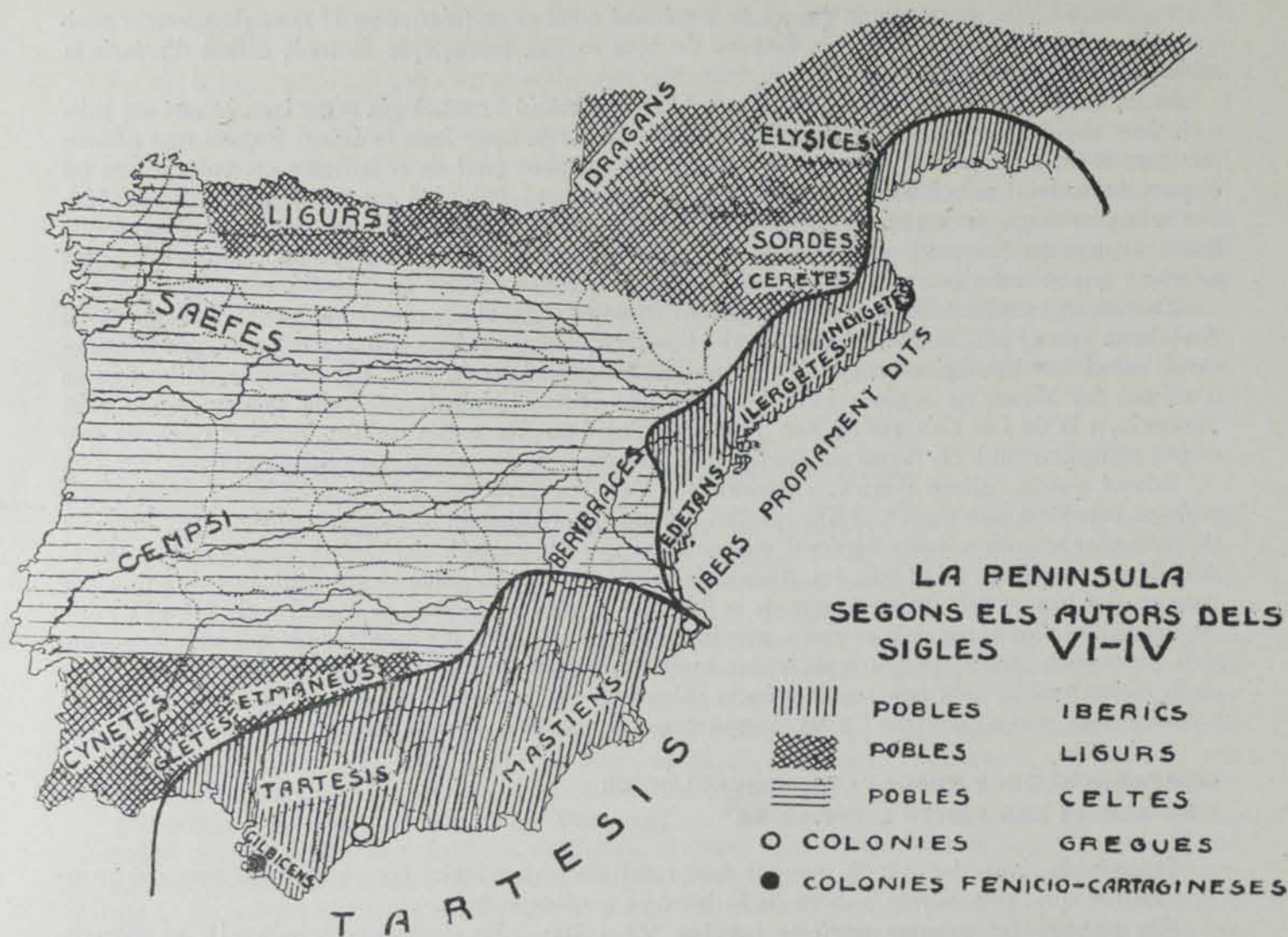

Fig. 521. — La etnologia de la península segons les fonts literàries (primer període)

Els pobles del segon període (segle III a la romanització).—Aquest quadro canvia vers el segle III (Eratòstenes, Polibi i altres autors recollits a Estrabó, Diodor, etc.). Al S. hi ha pobles que semblen una transformació dels anteriors tartesis, cilbicens i masiens: són els turdetans, els bastetans i els contestans (vegi's el mapa de la fig. 523).

A la costa oriental, les tribus dels antics ibers han canviat bastant: els edetans arriben sols fins al Palància (amb Sagunt), però en canvi s'estenen per l'interior, pujant per les muntanyes de la província de Castelló cap al Baix Aragó i la conca de l'Ebre, arribant fins a Saragossa (vegi's el mapa de la fig. 523).

Del Palància, per la plana de la província de Castelló a les boques de l'Ebre (Tortosa) i fins a les muntanyes del Coll de Balaguer, hi ha els ilercavons (1). Amb límits molt mal definits a l'interior per les planes de l'Urgell hi ha els antics ilergetes, que abans es citaven en la costa des de l'Ebre i dels quals sempre han estat considerats com una branca els ilercavons, que ara viuen, com hem dit, més avall de l'antic límit dels ilergetes. A la costa, des del coll de Balaguer pel camp de Tarragona els cossetans fins a les costes de Garraf; d'aquí vers el N. fins al Tordera o fins a Blanes, els laietans, que darrera seu tenen els lacetans, que semblen ésser anàlegs als anteriors i que ocupen tota la conca del Llobregat i l'alta muntanya de la província de Lleyda, havent-hi tribus parcials d'ells anomenades *bargusis* i *castellans* (2). La conca del Ter,

(1) Per a les tribus de Catalunya vegi's també OTHMER: *Die Stämme von Hispania tarraconensis* (tesi doctoral, Berlín 1894), trad. catalana de P. Barnils en el *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, VI, 1911-12, p. 325 i següents, amb el títol de *Les tribus de la Hispania Tarraconensis en temps dels romans*, i ço que hem dit a la *Prehistoria Catalana*.

(2) Els autors han confós sovint els laietans o laetans amb els iacetans de Jaca.

Fig. 522. — Els pobles de Catalunya des del segle III

amb Vich i Girona, és dels ausetans, i l'Empordà dels indigetes. A la Cerdanya hi segueixen els ceretans, però al SE. de França han desaparegut ja els ibers davant la conquesta dels gals (vegi's el mapa de la fig. 523).

A l'interior de la península (vegi's el mapa de la fig. 523), a la vall de l'Ebre, ara apareixen, després dels ilergetes, els iacetans (per Jaca), que semblen ésser els mateixos que els aquitans, únics ibers que s'anomenen a França, però al SW. els iacetans confinen amb els bascons de Navarra i Bascònia, segons Schulten ligurs com els asturs i separats d'ells pels càntabres, que tenen més aviat un caràcter ibèric i que semblen estar molt relacionats amb els iacetans i aquitans.

En el Centre i W., ara viuen a tot arreu tribus ibèriques (vegi's el mapa de la fig. 523): els celtibers en el massís ibèric i a l'alta conca del Duero, vacceus al Duero mig, i lusitans entre les conques del Duero i del Tajo, a la costa de Portugal, són tres pobles que semblen estar més prop entre ells que amb els altres ibers de la *meseta* meridional, o sigui els carpetans, oretans i vetons i aquests últims estesos a l'altra banda dels passos de la Sierra de Gredos, per la província de Salamanca. Dels celtes sols n'han quedat restes a l'extrem NW. i SW. de la península: els cèltici, que a Galícia després són els *callaeci*, els berons, en un recó N. del sistema ibèric; i els *germani*, barrejats amb els oretans a Sierra Morena.

Això, segons la hipòtesi de Schulten, vol dir una ocupació del Centre i W. a expenses dels celtes, que resten arreconats, com abans ells arreconaren els ligurs, i que ara no subsisteixen més que en els llocs més apartats (bascons, asturs i els conis de la costa de l'Algarve, últimes restes dels cinetes). Schulten veu el motiu d'aquesta conquesta ibèrica en la pressió dels gals de França sobre les tribus de Catalunya i de l'Ebre, i fins apunta la idea que les tribus del S. de França siguin les que ocuparen el Centre, entrant per l'Ebre i el Jalón.

Els grups de la cultura ibèrica i els agrupaments de les tribus ibèriques. — Avui es pot dir que això s'ha comprovat amb els resultats de la investigació arqueològica en ses línies generals, essent possible aclarir algunes coses que encara restaven dubtoses, per manca de les notícies literàries, i modificar altres punts que ara reben una nova llum que es desprèn dels fets arqueològics. (Compari's els mapes de les figs. 521 i 523 amb els de les figs. 516 i 518.)

EL GRUP DELS IBERS I EL GRUP TARTESI. — La distinció entre els dos grups dels ibers dels segles VI-IV, ço és, dels pobles que van plegats amb els tartesis i dels ibers en sentit estricte, reflecteix molt bé les diferències de civilització entre el SE. (mastiens) i Andalusia (tartesis pròpiament dits), d'una part, i la costa del regne de València i Catalunya, de l'altra. La mateixa entrada dels ibers a França es comprova amb les estacions ibèriques que arriben precisament fins al Roine, que és el límit màxim que semblen haver assolit els ibers. Per l'arqueologia aprenem un altre fet important: que en el Baix Aragó ja hi havia llavors una cultura ibèrica relacionada amb la costa de la província de Castelló, ocupada pels edetans, ço que fa suposar que la cultura ibèrica del primer període del Baix Aragó, el límit de la qual vers l'interior no és possible encara precisar, correspon o als mateixos edetans, que ja llavors havien entrat pels passos de Morella en direcció a les conques del Matarranya i altres afluents de l'Ebre, o bé a altres tribus ibèriques afins. Al N. de Catalunya és difícil encara identificar les cultures d'aquest període amb noms de pobles. El poc que en sabem, reduït quasi a la capa inferior del poblat del Castell Vell de Solsona, així com al poblat d'Anseresa (Olius) a la muntanya, i a les troballes semblants a la cultura del SE. d'Empúries i L'Aigueta, més prop de la costa, denoten una diferència de civilització entre aquesta i l'interior. La diferència de tribus és la única cosa que s'en pot deduir, ja que de les de l'interior els textos no en diuen res; però en tot cas és impossible suposar allí, ja en el segle V, l'existència dels lacetans de més endavant.

ELS CELTES I ELS IBERS. — El que comprova que més a l'interior de la península encara no hi havia ibers, és la cultura post-hallstàtica, que es pot atribuir als celtes amb llur diversitat de grups locals, els *castros* de Portugal i Galícia, dels cempsis i saefes, i les necròpolis castellanen potser dels beribraces. La unitat geogràfica formada per llur territori amb els extrems del sistema orogràfic ibèric, a la província de Cuenca, tocant a la de València, on justament arriba la dita cultura post-hallstàtica, fa pensar que, essent aquesta, per força, dels beribraces, el grup castellà ho pot ésser també, o almenys de pobles cèltics afins. La proximitat de la cultura cèltica de Cuenca amb la cultura ibèrica de Castelló i del Baix Aragó explica racionalment les influències cèltiques, que tant abunden en el primer període del Baix Aragó i a València, i que desapareixen gairebé en el segon període.

LES TRANSFORMACIONS DEL SEGLE III A LA «MESETA» INFERIOR. — L'estat de coses trobat per Schulten des del segle III a les fonts respectives té una plena comparació en ses línies generals, malgrat certes dificultats derivades de la insuficiència dels materials i de llur cronologia al S. i SE. i de certes rectificacions que s'imposen per al NE.

De l'evolució de la cultura del SE. i S. en el temps en què les fonts citen allí els contestans, bas-tetans i turdetans, sols se'n sap que continuà fins a entrar a l'època romana. El gran període de florida, però, sembla que resta dintre del període anterior al segle III. Potser de la relació que tenen sempre les tribus de la *meseta* inferior (oretans, carpetans i vetons), amb les del SE. i d'Andalusia, llur constant oposició a les tribus de l'E., N. i W. (els ibers de València, els celtibers, vacceus i lusitans), que es manifesta tant en la major facilitat en deixar-se romanitzar, com pels *raids* de Viriat i dels celtibers a Andalusia i a la *meseta* inferior, es podria deduir que les tribus de la *meseta* inferior són un desdoblament de les del SE. i S. dels segles VI a IV. Això ho reforça l'indici arqueològic de que els nuclis d'escultures d'animals, la relació de les quals amb les d'Andalusia i el SE. ja hem vist, són a l'interior de la península, precisament a la *meseta* inferior amb extensió per Salamanca, Avila i Segòvia, que són justament els llocs de la superior, pròxims als passos de la serra carpetana, a l'altra banda de la qual coneixem l'extensió dels vetons. Si això és cert, hauríem de suposar que la iberització d'aquesta meitat S. de l'Espanya central tingué lloc pels camins naturals: el de la Manxa seguit pels carpetans (desdoblament, potser, de les tribus

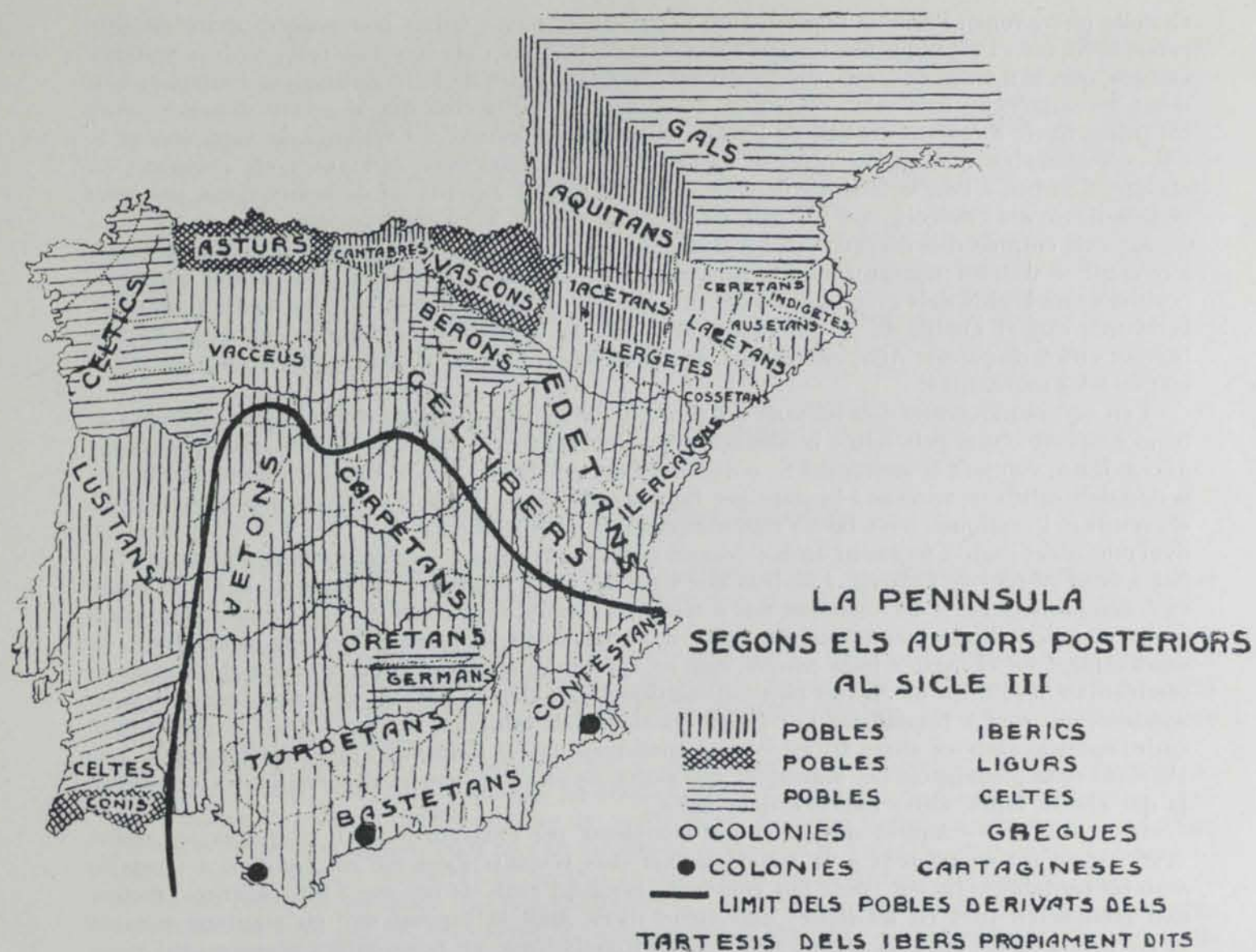

Fig. 523. — La etnologia de la península segons les fonts literàries des del segle II

del SE., com potser també als oretans), i el camí que, a través de la part oriental de Sierra Morena, va de l'Andalusia baixa vers Extremadura i Salamanca (vetons, desdoblament probable dels tartesis).

ELS CANVIS DE LA MEITAT N. DE LA PENÍNSULA. — Els moviments i la identificació de la cultura de les tribus del N. i NE. de la península semblen cosa molt més segura. Ja Schulten suposava que la iberització de la *meseta* (podem afegir de la part del N.) i de Portugal es féu com a conseqüència de la pressió dels gals en el S. de França, que posà en moviment els pobles ibèrics del NE. (1). Però l'arqueologia ens en dona els detalls. Abans que tot ens comprova l'existència de dos períodes, que corresponen a les diferències dels pobles citats en les fonts anteriors al segle III respecte a les posteriors. Amb l'arqueologia ens expliquem per què les fonts citen els ilergetes a l'interior, a l'Urgell, separats dels ilercavons (llur desdoblament) mentres que en llocs diferents de la costa catalana, més amunt de l'Ebre apareixen els cossetans, que no havien sortit encara, estant reduïts els ilercavons després de les boques de l'Ebre, però havent-se ficat fins prop de Sagunt, ço és, en territoris dels antics edetans. Tals fets es reflecteixen en les diferències culturals, exposades abans, entre el grup de Sidamunt (ilergetes), el del Baix Aragó — part alta de Castelló — València (edetans) i el de la plana de les boques de l'Ebre i de la província de

(1) És impossible que els ibers de la *Meseta* siguin els que abans vivien al S. de França, perquè l'extensió dels ibers més aviat sembla quelcom que es produeix per moviments parcials i per pressions successives que no per grans expedicions aventureres. L'evidència arqueològica ens ho diu també.

Castelló (ilercavons); i sembla lligar-se amb l'aparició de noves tribus interposades entre els ilergetes, ilercavons i els indigetes, o sigui els cossetans, laietans i els lacetans, totes amb la mateixa cultura, que han trasmés també als ilercavons, que, allunyats de llurs germans de l'interior, han rebut les influències dels veïns cossetans. Tot això no és altra cosa que la pressió dels gals sobre les tribus ligurs ibèriques del SE. de França, la qual ha repercutit a Catalunya movent vers el S. i W. els indigetes, que en desdoblar-se (1) han produït els laietans, lacetans i els cossetans (2), els que, ficant-se a l'antic territori ilergeta, han fet emigrar aquests en dues direccions: pel camí de penetració del Francolí, vers l'Urgell, els ilergetes, i costa avall els ilercavons.

Aquesta entrada dels ilercavons a les planes de Castelló a expenses dels edetans, obliga aquests a replegar-se vers les muntanyes i a la penetració vers l'interior. Potser hi contribuïren també els possibles moviments dels grups ibèrics del SE. que produïren la penetració d'elements ibèrics per la Manxa cap al Centre de la Península, així com la conquesta cartaginesa que formava una barrera difícil de passar. Així, els edetans, apretats pel N. i pel S., no tenen altre recurs que refugiar-se a les muntanyes.

I en aquest moviment dels edetans cal veure-hi l'origen de l'entrada dels elements ibèrics a la regió ocupada abans pels celtes beribraces, i ara pels celtibers, pels dos camins possibles: la via Jiloca-Jalon, vorejant la *meseta* del S., o des de l'Ebre pel Jalon, Alts d'Almazán-Duero i de la dispersió dels celtibers, vacceus i lusitans per llurs respectius territoris. La relació dels edetans amb els celtibers l'expliquen molt bé les relacions entre la cultura ibèrica de l'Ebre i la de Numància, avui reforçades amb el fragment amb decoració humana, de tècnica semblant a la de Numància, trobat a Sant Antoni de Calaceit, i amb lo que hem dit sobre el grup de Belmonte. Les diferències es deuen probablement a l'isolament fins a temps més tardà (133 abans de J. C.) i a l'absorció dels molts elements cèltics, comprovables tant en l'abundància de noms de persona cèltics entre els numantins, i en el mateix nom *celtiber*, com en les formes cèltiques de la ceràmica de Numància semblants a les de les necròpolis post-hallstàtiques així com el punyal, amb dos discs a l'empunyadura, que surt a Numància. Les grans relacions dels celtibers, vacceus i lusitans contrastant amb l'oposició amb les altres tribus (3), ens confirmen que la iberització de la *meseta* del N. i de Portugal és la prolongació del moviment que porta els elements ibèrics dels celtibers a Celtibèria, ja que encara falten altres indicis arqueològics.

L'EXTREM N. — Aquest quadro es pot completar per l'extrem N. amb ço que es pot entreveure en els textos referent a la relació íntima dels restants ibers (ço és, aquitans i iacetans) amb els càntabres. Es pot notar llur constant enemistat amb els bascons i llurs aliances, mentre mai prengueren part en les lluites dels altres ibers. Això fa suposar que els aquitans entraren al SW. de França quan la pressió dels gals al Roselló i que en rebre noves pressions gàl·liques a la línia del Garona, cercaren l'entrada a la península: això portà els iacetans als voltants de Jaca; i, en intentar seguir ocupant l'alt Ebre, la interposició dels bascons estenen-se vers el S. isolà un grup, que, en ficar-se per les fonts de l'Ebre, a la província de Santander, esdevingué el poble cantàbric, el qual ve a ésser una *enclave* ibèrica entre els bascons i asturs, d'origen ligur segons Schulten (4).

El marc històric de l'etnologia i la cultura ibèriques. — Sembla cosa clara que dits moviments tenen llur respectiva base a la costa; a la de l'E. el que iberitza a la *meseta* i el N. de Portugal; a Andalusia i al SE. el que envià els ibers a la *meseta* inferior. L'origen remot del primer és, evidentment, l'entrada dels gals al S. de França. Resta per explicar l'origen remot del segon; però fins aquest pot aclarir-se avui. Malgrat la falta de notícies explícites podem sospitar que el motiu de tot fou la dominació cartaginesa del S. i del SE. Aquesta durant el

(1) La identitat dels pobles a que s'al·ludeix amb els indigetes, i que confirma la identitat de cultura entre ells mentre que es diferenta de la dels ilergetes de Sidamunt, es comprova amb un text de Strabó, III, 4, 1 (pàg. 156), que diu que els indigetes vivien dividits en quatre parts, ço que sembla exacte.

(2) Els ausetans probablement ja existien abans, doncs al Periple, base d'Avienus, es citen els ausoceretes, nom que Schulten interpreta com si fossin una barreja de les dues tribus veïnes de ceretes i ausetans. En realitat, l'arrel del nom dels ausetans està continguda en el nom dels ausoceretes i l'legítima tant la hipòtesis de Schulten com que els ausetans existissin ja en el primer període al seu domicili posterior.

(3) Schulten comparà ja el nom dels lusitans amb el dels lusons (tribu celtibèrica).

(4) Sembla avui cosa segura que no es pot sostenir ja la pretesa identitat de bascs i ibers, malgrat els possibles elements ibèrics en la llengua basca. Schulten apoia la seva tesi en la presència a Bascònia de noms de lloc i altres elements lingüístics ligurs. H. Schuchardt, *Baskisch=iberisch oder=ligurisch* (*Mitteilungen der Anthropol. Gesell. in Wien.*, XV, III, Neue Folge, 1915, p. 109), en fer una recensió del treball de Schulten, tot i reconeixent aquests elements, no admet el lligisme dels bascs. Pot ser el més cert és la tesi antropològica del Professor Aranzadi, que comprova la semblança dels cranis dels sepulcres megalítics bascs amb els bascs actuals, i en la qual cosa hi veu un element antiquíssim relacionat amb altres de l'Occident d'Europa (raça pirenaica), element restat pur malgrat les influències lligures forasteres.

segle V i part del IV, es reduí a la possessió de les antigues colònies fenícies i a la destrucció de la colònia grega de Menaca, que resultava un rival perillós. Això degué succeir en els temps posteriors a la batalla d'Alalia (535 abans de J. C.) i que precediren la d'Himera (480 abans de J. C.) Però vers la fi del segle IV, i sobretot durant el segle III, fou una veritable dominació de tota la vall del Guadalquivir i del SE. Els punts culminants de l'ocupació cartaginesa semblen ésser la destrucció de les dues grans metròpolis ibèriques dels tartessis i dels mastiens, respectivament: Tartessos, a les boques del Guadalquivir, que mai es tornà a aixecar, i Mastia, que els Bàrquides reedificaren amb el nom de *Cartago Nova* (Cartagena). Aquests dos fets, de cronologia difícil, però que es poden suposar desenrotllats entre la fi del segle IV i la meitat del III, determinaren segurament la fugida cap a l'interior dels que no es conformaren amb la dominació forastera. La destrucció de Tartessos i les guerres que li corresponen devien provocar l'emigració dels vetons, la de Mastia amb l'ocupació del SE., la dels oretans i carpetans i el moviment dels contestans vers el Xúquer. Aquests moviments devien haver-se ja acabat en el temps intermedi entre la primera i la segona guerra púnica, ja que els cartaginesos feren raids per intentar la submissió, almenys nominal, de les dites tribus ibèriques de l'interior, i, demés, durant la segona guerra púnica, hi aixecaren lleves.

EL PROBLEMA DELS ORIGENS DE LA CULTURA IBÈRICA

Les antigues hipòtesis. — Per fi, un altre problema que cal plantejar novament, i per al qual les darreres investigacions donen nous elements, és la qüestió magna dels orígens i la formació de la cultura ibèrica.

En el temps heroic de l'arqueologia ibèrica es cercà per P. Paris en la influència micènica. La polèmica amb Ll. Siret llançà la hipòtesi de la influència púnica. A poc a poc es parlà de la Grècia geomètrica i de la Grècia arcaica. El problema és, certament, complex; però avui té un marc més ferm que en altres temps.

La base cronològica. — Abans que tot, la cronologia. Ja en Pottier (1), en fer la recensió del llibre de P. Paris, comprengué que era un obstacle per a l'acceptació de les dites influències i que les semblances potser s'explicaven per la persistència de certs motius micènics en la ceràmica jònica; avui és cosa segura, com ho han reconegut el mateix P. Paris (2), Pottier (3), Lantier (4) i altres i no ens permet desplaçar la qüestió en un temps massa distant del segle V, puix que de les restes ibèriques trobades cap pot considerar-se anterior a aquesta data. Demés, les troballes de l'Edat del ferro del SE. (sepulcres de la província d'Almeria), ens donen una cultura pobríssima i ben poc comparable amb la ibèrica. Quelcom semblant cal dir de la cultura hallstättica de Catalunya.

El lloc de formació i les possibles influències forasteres. — Per altra part, no hi ha dubte que la formació de la cultura ibèrica no s'ha de cercar ni a Catalunya ni a la costa, més amunt de València, ja que en cap d'aquests llocs hi ha, en el segle V, les llars de la cultura ibèrica, que aquí depèn de la del SE. Al SE. o a Andalusia cal, doncs, cercar-la.

També és evident que en la dita formació cal atribuir una part notable a influències forasteres, i aquestes sols poden ésser les fenicio-cartagineses i les gregues, que es podien canalitzar a través de les respectives colònies. Ningú discuteix l'existència de les colònies fenicio-cartagineses. La de les gregues, però, és quelcom encara fosc; i molts, desorientats pel caràcter de metròpoli de la colonització grega d'Espanya, que tingué, a la fi, Empúries, no veuen clara la importància que pogueren tenir les del S.: Ménaca i Hemeroscopion, l'existència i fins prioritat de les quals respecte a Empúries cal mantenir. El periple d'Avienus, amb la seva base del segle VI, parla de Ménaca i Hemeroscopion quan encara no existia Empúries. Tot indueix a creure, per altra banda, que tals colònies del S. i SE. depen'en en llur principi directament de Focea i no de Marsella, com Empúries, que representa un moviment colonitzador diferent (5).

Creiem que el camí a seguir no és la comparació amb lo fenici o cartaginès, sinó amb lo grec.

(1) *Journal des Savants*, 1905, p. 584.

(2) *Revue Archéologique*, 1917, II, p. 81.

(3) POTTIER: *Le problème de la céramique ibérique*. (*Journal des Savants*, 1908, p. 281).

(4) *Journal des Savants*, 1907, p. 185.

(5) Vegi's sobre la colonització del S. i SE., CLERC: *Les premières colonisations phocéennes dans la Méditerranée occidentale* (*Revue des études anciennes*, VII, 1905, p. 329 i següents). Que Herodot no cita Ménaca, i sols les primeres expedicions dels Foceus a Andalusia, ho pot explicar la destrucció de Ménaca pels cartaginesos poc després d'Alalia (535), essent versemblant que el Periple, que és anterior, la conegués, però no la font d'Herodot (Hecateu), que no pot passar gaire del 500 ó 510.

La civilització cartaginesa, en general, particularment la d'Espanya, és pobríssima i no pogué donar més que elements isolats a l'art ibèric (1). Qui sap si es reduïren a la tenacitat de l'ornamentació geomètrica d'Andalusia, limitada freqüentment a zones paral·leles sense altres motius, o a un curt nombre de formes dels vasos d'aqueixa regió. Els elements orientals en l'art del SE. no necessiten haver passat per Cartago o per les colònies fenícies, sinó que poden explicar-se millor per una intervenció grega, que pogué també aportar aquells elements orientals, puix que en el seu art arcaic encara hi quedaven d'una època en què el segell orientalitzant era la seva nota dominant.

El camí el podem trobar potser de dues maneres: mirant si les troballes gregues d'Espanya ens donen alguna llum, i per altra part, si manquen aquelles, cercant a Grècia les coses que es puguin assemblar a les de la península en els primers temps del contacte amb ella, sobretot a les regions més relacionades amb Focea, la metròpoli de les nostres colònies. Si en l'art joni, i en general en el de tota la Grècia oriental des de la fi del segle VII fins a les darreries de l'arcaisme, trobem punts de comparació per a les coses fosques de l'art ibèric del SE. i del S., indubtablement haurem fet un gran pas endavant i ens mourem sobre una base ben ferma.

Les troballes gregues a la Península. — Les poques coses gregues trobades al SE. i S. d'Espanya són alguns bronzes arcaics (el sàtir del Llano de la Consolación, el grifó de Castellar de Santisteban, l'Atena del Museu de Granada, i quasi res més) i si fós grega (ço que no és del tot segur) la figureta descoberta novament a Galera (2). Per a orientar-nos sobre les menes d'art grec de Grècia a les quals cal acudir, poden servir-nos també les espècies de ceràmica trobades a la necròpolis d'Empúries, de les quals, les més antigues foren certament contemporànies de la Paleàpolis, a la fi del segle VI, i que pertanyen amb poques excepcions a la Grècia oriental, que lògicament degué ésser el món més relacionat amb Focea, la metròpoli comú. Aquestes espècies són les següents (3): ceràmica ordinària de l'Orient grec, amb senzilles línies de color que divideixen el vas en zones; ceràmica calcídica (oinochoe amb un fris on hi ha una pantera i motius per a omplir: per exemple una mena de palmeta i altres florals), ceràmica coríntia i italo-coríntia.

Ja amb tot això aprenem quelcom important, i és que a través dels grecs arribaren, o pogueren arribar als ibers les figures de monstres de l'art orientalitzant grec i que no han desaparegut encara en l'avançat arcaisme: el grifó de Castellar de Santisteban i la representació del vaset d'Empúries.

Aquestes dues troballes ens fan veure amb una nova llum el problema de les representacions d'animals de la ceràmica del SE. (*carnassiers*, ocells) i fins dels monstres de l'escultura.

Però és més: la recent troballa d'Empúries, en el lloc del Paleàpolis (Sant Martí), d'un fragment de relleu amb dues esfinxs (4), i la d'un lleó jònic trobat a Focea (5), la ciutat mare de totes les colònies gregues de la península, donen veritablement la clau del problema.

Fig. 524
Lleó de Focea

L'art grec amb relació amb l'ibèric. — El lleó de Focea (fig. 524) té notabilíssimes semblances, tant de forma com de tècnica, amb el lleó de Bocairent, i, per tant, resta explicat com d'origen jònic tot el grup de lleons emparentats amb el de Bocairent, de la mateixa manera que les esfinxs del fris de la Paleàpolis d'Empúries ens ensenyen també a l'art jònic l'origen de les esfinxs del SE. i del S., comprovant-ho que tant el lleó com l'esfinx són un motiu molt freqüent en l'art jònic arcaic, precisament en el contemporani de la fundació de les colònies espanyoles. Una comparació detinguda de les belles estàtues del Cerro de los Santos, amb l'escultura arcaica grega, particularment amb els vestits de les *korai* de l'acròpolis d'Atenes, seria segurament fructuosa, com en la factura de certes cares masculines del mateix Cerro s'hi reconeixen ben clarament semblances amb les cares de l'art arcaic grec.

Ja Lantier ha intentat comparar els bronzes de Castellar amb la plàstica grega; i per la nostra part veiem refermada aquesta comparació amb els bronzes de Múrcia, en particular la figura gran de guerrer i la de dona nua.

(1) Això resta clar en la polèmica de P. Paris amb L. Siret.

(2) CABRÉ: *La necròpolis de Tütugi. Objetos exóticos o de influencia oriental en las necròpolis turdetanas.* (Boletín de la Sociedad Española de Excursiones, 1920, lám. V, fig. 19).

(3) A. FRICKENHAUS: *Griechische Vasen aus Emporion* (ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, II, 1908, p. 195 i següents).

(4) Vegi's en altre lloc d'aquesta Crònica la fig. 546.

(5) F. SARTIAUX: *Recherches sur le site de l'ancienne Phocée* (C. R. des séances de l'Acad. des Inscr. et Bell. Letr., 1914), p. 6 i següents, fig. 2.

De l'evident influència grega sobre la Dama d'Elx, el guerrer amb la falçata també d'Elx, les escultures d'Osuna, sigui la que sigui la hipòtesi a què s'acudeixi per explicar-la, no cal ja parlar-ne, com tampoc de la transmissió de formes arquitectòniques gregues, com són els capitells ibero-jònics d'Elx, les decoracions d'Osuna, el sistema de defensa i d'urbanització de les ciutats (torres i muralles de Tarragona i Osuna). Les poques formes sepulcralmentals monumentals que coneixem, com els grans túmuls amb cambra interior de Galera, tenen també paral·lels grecs a la Grècia oriental, ço que fa innecessari acudir directament a l'Orient.

Els elements grecs arcaics de l'art ibèric. — És interessant comprovar que el gran art ibèric està fortament impregnat d'elements grecs que comencen ja en el segle VI, i el ver camí a seguir és la comparació de l'art ibèric més antic amb el grec arcaic, i principalment amb el de la Grècia oriental, a la qual pertanyia la metròpoli jònica de les colònies d'Espanya. Aquesta base grega ens explicarà també segurament la gènesi de molts dels motius de la ceràmica ibèrica. Però aquí cal sempre tenir en compte que és lògic suposar que, mentre per una part el sentit d'originalitat i de lliure interpretació dels ibers jugà un gran paper, en la qual cosa insisteix encertadament M. Pottier, per l'altra, en escollir els motius de l'arc grec que s'aplicaren a la ceràmica, rara vegada s'escolliren els que exigien un estudi acurat i difícil de la forma humana o d'altres (vegi's, per excepció, els homes corrent del vas d'Empúries, de la col·lecció Cazurro), i, en canvi, foren preferits aquells motius de senzilla factura, o que s'assimilaven fàcilment i que foren combinats lliurement, apartant-se ja molt, en la combinació, del model original. Per això la ceràmica grega de figures influí poc en la ibèrica. En canvi, les més grans semblances les trobem en els motius merament ornamentals que acompanyaren les figures en els vasos grecs, o en molts dels que ofereix la ceràmica jònica del segle VI. Tal és el cas de la majoria de les decoracions florals estilitzades, geomètriques i fins del *carnassier* i els ocells d'Elx. Una comparació detinguda de la ceràmica jònica de les darreries del segle VII, i sobretot del VI i del V (que en ço que es refereix a l'últim dificulta la falta de material conegut de la mateixa Grècia), seria molt fecunda, i caldria fer-la. Aquí sols podem assenyalar alguns paral·lels que salten de seguida a la vista.

Abans que tot, la divisió del vas en zones per franges o línies de color és quelcom corrent en els vasos ordinaris jònics, com ja els trobem a Empúries (1).

Dels motius geomètrics més senzills i més generals en tota la ceràmica ibèrica, els cercles i segments de cercles concèntrics i les línies ondulades paral·leles, que eren dels que apoiaven amb més força la hipòtesi de l'origen micènic, segueixen, en la ceràmica grega, utilitzant-se com a motius per a omplir espais buits, a través de tota la ceràmica geomètrica (fins al segle VIII) del període orientaltzant (segle VII). Fins en les espècies jòniques ordinàries no seria cosa impossible trobar-hi alguna cosa semblant. Però el que representa quelcom original de la ceràmica ibèrica és la seva combinació i l'haver atuït amb ell tot un sistema ornamental.

El motiu dels cercles secants, que es troba al SE., a tota la costa oriental i a França, i que passa després a l'Aragó, en la ceràmica grega és molt típic dels vasos anomenats *edrics*, els quals, si bé no s'han trobat a la península, acompanyen a Itàlia, normalment, moltes de les primeres espècies trobades a Empúries, ço és, aquelles de la fi del període orientaltzant (2).

Dels taulers d'escacs wàstiques, meandres, dents de llops, sèries de S., etc., és prou conegut com abunden en la ceràmica grega de totes les èpoques i en la ibèrica de totes les regions.

El motiu de l'espiral en sèrie o les espirals separades les unes de les altres, però que parteixen d'una línia comú, és molt freqüent en tota la ceràmica grega, sobretot en la del període orientaltzant i en les espècies jòniques.

El motiu mixt de roseta o palmeta amb l'espiral té una llarga tradició grega en totes les regions de Grècia, i en particular a Jònia, des dels vasos netament orientaltzants als vasos anomenats de *Fikellura*, i després passa a les espècies avançades fins a arribar a les espècies àtiques dels segles VI-V, en les quals s'usa per a ornar l'espai sota les anses o en altres llocs per a omplir. En la ceràmica ibèrica, al SE., té el seu desenrotllament més ric i variat, i d'allà sembla passar a tota la costa de l'E. (fins al vas de l'Aigüeta i a Empúries) i als grups del segle III: Urgell, La Zaida i fins Sant Antoni de Calaceit.

Les fulles d'eura, que surten a ambdós costats d'un tronc horitzontal (a Espanya al SE. i a

(1) Catàleg citat de Frickenhaus a l'ANUARI 1908. Vègin-se nombrosos paral·lels jònics. BÖHLAU: *Aus ionischen und italischen Nekropolen* (Leipzig, Teubner, 1898).

(2) BÖHLAU: Obra citada.

Empúries), es troben a través de tota la ceràmica jònica (1). Les diferents combinacions de fulles d'eura, per exemple en garlanda, són també abundants i variades en la ceràmica jònica del segle VI, i més endavant (2). Fins les combinacions de garlandes d'eura de La Zaida tenen un curiós paral·lel en un plat trobat a Xipre (3) que cal datar molt més tard (segles IV a III ?).

Una revisió detinguda del material grec de tota l'època orientaltzant i del període intermedi entre aquesta i la de les figures negres, per exemple de les darreres espècies jòniques i de la ceràmica coríntia, ens faria trobar *carnassiers* i ocells com els del grup Elx-Arxena. Aquí, a més, tenim la petita *oinochoe* calcídica d'Empúries amb un monstre en certa manera parent dels del gènere del *carnassier* (4).

Els motius humans, en canvi, tenen pocs paral·lels grecs, llevat del cas, ja esmentat, d'Empúries.

Les colònies gregues i la cultura ibèrica. — Segons el que s'ha dit fins ara, l'establiment de les colònies de Ménaca i Hemeroscopion al S. i SE., degué ésser de cabdal importància per a la formació de la cultura ibèrica, que avui fa l'efecte de quelcom produït per un poble dotat de gran potència receptiva i que assimilà nombrosos elements grecs dels que li arribaren a través de les dites colònies (ço és, del grup grec oriental), i que, creuant aquesta influència amb altres menys poderoses (5), sabé fondre-ho tot donant als seus productes un marcat segell personal. Indubtablement, de totes les civilitzacions de l'Europa bàrbara en les quals influïren les cultures clàssiques, la ibèrica és la que assolí una major perfecció. Potser això últim, i la fidelitat amb què hi foren assimilades les influències gregues, es degué a que, diferentment del que s'esdevingué en altres llocs (a França, per exemple, amb les tribus cèltiques que desenrotllaren la cultura de La Tène sobre l'antiga base hallstättica), a la península les influències gregues caigueren en un sol quasi verge, sense que llavors hi hagués cap civilització de nivell apreciable, per la qual cosa la llavor grega hi fructificà sense cap obstacle.

D'aquesta manera és natural també que trobem la primera llar de la cultura ibèrica al S. i al SE.; llocs des de més temps en relació amb els forasters, que no hi perderen mai el contacte, i per altra part poblats, en els primers temps de la colonització grega, per tribus més accessibles que les que formaren el *hinterland* d'Empúries, de les quals sabem que els indígetes trigaren molt a tenir amb els grecs un contacte íntim. Si amb Empúries hem obtingut un marc cronològic ferm per a la sistematització de la cultura ibèrica, el dia en què coneguéssim, per excavacions metòdiques, el que foren Ménaca i Hemeroscopion, hauríem donat amb seguretat el pas decisiu per a esbrinar el magne problema dels orígens i la formació de la cultura ibèrica. — P. BOSCH GIMPERA.

LA COLONITZACIÓ GREGA

La colònia grega d'Empúries

EL MUSEU EMPORITÀ

Les excavacions pròpiament dites tingueren una interrupció durant l'any 1915 o almenys un relentiment.

La importància de la ciutat descoberta feia necessari una més permanent instal·lació de la direcció dels treballs, del material d'excavació i fins dels objectes que durant les campanyes anuals han d'estar a lloc esperant que noves troballes permetin completar-los i reconstruir-los; tot exi-

(1) BÖHLAU: Obra citada. — SIEVEKING-HACKL: *Die königliche Vasensammlung zu München, I. Die älteren nichtattischen Vasen* (Munich, Obernetter, 1912), entre molts altres casos, lám. 18, núms. 522-523, lám. 21, núms. 585, 586, 595, lám. 42, núm. 959; p. 151, fig. 196.

(2) P. HERMANN: *Das Gräberfeld von Marion auf Cypern* (48 *Winckelmannsprogramm*). (Berlin, Reimer, 1888), fig. 32, pàg. 51 i fig. 42, pàg. 58.

(3) HERRMANN: Obra citada, fig. 46, pàg. 61.

(4) FRICKENHAUS: Lloc citat n.º 13 a (fig. 16 de la pàg. 208).

(5) Per exemple, la poca influència que pugui haver exercit l'element fenici-cartaginès, que es deixà sentir potser en certes formes de vasos: la gran tenalla de panxa ovoide, el vas andalús amb coll cilíndric molt alt i acabat amb una vora plana sortint (Bosch: *Ceràm. ib.*, lám. V, 1). La civilització post-hallstättica del centre sembla haver influït també en moltes formes de vasos, no sols a la ceràmica de Numància, sinó també a la de les altres regions. La influència grega en el tipus de l'*oinochoe*, per exemple, és ja cosa segura.